॥ कथाकुसुमम् ॥

साहित्याचार्येण

श्रीमदम्बिकादत्तव्यासेन

बालानां संस्कृतभाषाभ्यासार्थं

प्रणीतं प्रकाशितं च ।

—:o:—

KATHA-KUSUMA.

THARD EDITION.

REVISED AND IMPROVED.

BY

PANDIT AMBIKA DATTA

VYAS. S. A. B. R.

HEAD PANDIT ZILLA SCHOOL-

BHAGALPUR.

PRINTED BY P. G. P TIWARI VYAS PRESS BHAGALPUR

1894.

भारतरत्न पं० अम्बिकादत्त व्यास
साहित्याचार्य्य सन् १८९०

DEDICATION.

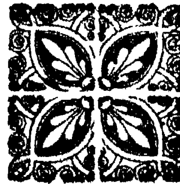
—:o:—

श्रीहरिरव्यात् ।

श्रीमन्तः संस्कृतानुरागिविद्वांसः, बालानां शिक्षायै-विद्याया रक्षायै, संस्कृतोन्नत्यै, अज्ञानहत्यै च सदा प्रयतमानानां शुभवतां भवतां छात्रैकशरणयोश्चरणयोरुपहारीक्रियते कुसुममेतत्, आशास्यते च यद् भवद्भिः प्रसादीकृत्य छात्रेभ्योऽपि वितरिष्यत इति ॥

कार्तिकशुक्लैकादश्याम्
सं० १९४४ ।

बद्धकरसम्पुटेन
ग्रन्थकर्तृपदविडम्बनेन
श्री अम्बिकादत्तव्यासेन

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

—:०:—

द्वितीयसंस्करणस्य

उपोद्घातः ॥

प्रायः संस्कृतभाषाऽभ्यासमारब्धवतां संस्कृतसुभाषितकुसुमाकरं प्रविविक्षूणां सुकुमारमतीनां बालानां सुखावबोधाय अप्रकटितदुर्घटितदुरूहपदकण्टकबेधः कोऽपि सरलग्रन्थो न प्राप्यत इति क्रियासमभिव्याहारेण व्याहृतवतां तादृशः कोऽपि निर्म्मीयतां निर्म्मीयतामिति च पौनःपुन्येनाग्रहग्रहग्रहिलतामुररीकृतवतः केषाञ्चिदार्य्यवर्य्याणामाज्ञां कुसुममालिकामिव शिरस्याधाय व्यरीरचमहं कथाकुसुममेतत् । अस्मिंश्च बालानां मनोहरा उपदेशपरिपूर्णाश्च सरलैः पदैर्निबद्धाः परिकलितलेखभाषणपरिपाटीकाश्च पञ्चविंशतिसंख्याः स्वल्पकथा उपन्यस्ताः। "आत्मन्यप्रत्ययं चेत" इत्याभाणकानुसारेण कीदृशोऽयं सन्दर्भ इति ममामोदुया जिज्ञासा परन्तु अध्यापकैरुत्तमत्वेन मतः शिक्षाऽध्यक्षैश्च पठनपाठनपरिपाटीषु नियोजितः संस्कृतरसरसिकैश्चात्यन्तमादृत इत्यवलोक्य पुनर्मुद्रणस्याप्यावश्यकतेति चावधार्य्य पुनः सहृदयानां सदयानां करकमलेषु कुसुममिव समर्प्यत एतत् इति हृदयालवो दयालवो दयालवोऽद्रे कैरनुगृह्णन्तु ।

फाल्गुने कृष्णे ११ संवत् १९४६	}	इत्यभ्यर्थयते ग्रन्थकारः

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

In revising the book for the second impression I have simplified the diction and added copious foot notes and illustrations. As a new feature I have added a poetical version of every lessons in a form easy of being committed to memory. I am indebted to Pandit Mahesh Jha for this last improvement and to Babu Tara Pada Ghoshal, M. A, for the revision.

Bhagalpur,
the I st January 890. } *THE AUTHOR.*

PREFACE.

My object in writing this little book is to place in the hands of the boys of the fourth form in our English Schools teaching up to the Entrance standared an easy Reader in idiomatic Sanskrit suited to their capacity. It will be the Second Book in an intended series of Readers leading up to the Entrance Course its first being my Saral Vakya, a primer not yet published, and its third my Ratnashtak now before the critics.

It consists of a number of short and interesting fables in a form especially adapted for the class of students for whom it is intended. Foot notes have been given in every case they were considered necessary and a Glossary of the words in the text has been added to be a dictionary ready at hand for preparing the lesson at home and to serve as guide in translating the pieces into English. This book and the Ratnashtak may also be used with advantage by boys of the First and Second Classes apart from their Entrance Course to acquire a fluency in Sans krit Composition that will stand them in good stead in their University Examination.

The author.

कथाकुसुमम्।

प्रथमकथा।

कश्चित् ग्रामीणो गच्छन् मार्गे पतितमेकं मुक्ताफलं प्राप। स तु तद् हस्तेन उत्थाप्य मम क्षेत्रे कोटिशो यवाः सन्ति इति किमेकेन मुक्ताफलेन इत्युक्त्वा पुनः प्रक्षिप्य प्रचलितः।

ज्ञातार एव जानन्ति सततं गुणिनां गुणान्
हालिको(१)न विजानाति मुक्तामूल्यं कथञ्चन

---

[१] हालिकः = हलग्राही।

द्वितीयकथा।

कस्मिंश्चिद् वने दावाग्नि[२]मालोक्य भीतो मृगः पलायितः कस्यचिद् व्याधस्य जाले निपपात। दैवात् तस्मान्निस्सृतः कस्यचिद् भल्लूकस्य कन्दरं प्रविष्टः। तेन व्यापाद्यमान-

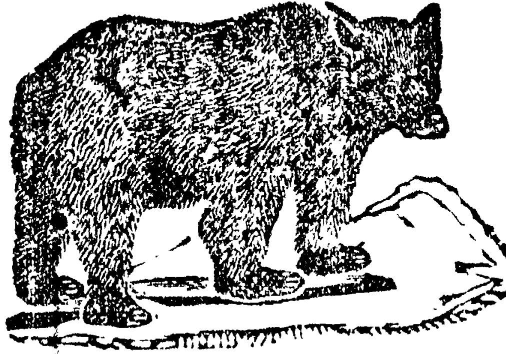
[२] दावाग्निम् = वनाग्निम्।

[१] स्ततोऽपि पलायितः कस्मिंश्चित् कूपे निपतितः ।

भाग्यहीनो यत्र याति यान्ति तत्रैव चापदः ।

—•—

तृतीयकथा ।

कस्याश्चिन्नद्याः प्रवाहे कोऽपि भल्लूकः [२] पतितो जलवेगेन नीयते स्म । तं कम्बलं मत्वा कोपि ग्राम्यः सोत्फालं [३] जले पपात गत्वा च तं जग्राह । तावद् भल्लूकेनापि स गृहीतः प्राणसंशयमापेदे। तावत् तटे तिष्ठता केनापि तस्य मित्रेण कथितम् ।

---

[१] व्यापाद्यमानः = नाश्यमानः ।

[२] भल्लूकः = ऋक्षः ।

[३] सोत्फालम् = सकूर्दनम् ।

"अलं कम्बलेन तं त्यक्त्वैव समागच्छ" ततस्तेनोक्तम् "अहं तु कम्बलं त्यजामि किं तु अयमेव मां न त्यजति" ॥

भ्रमादपि तु दुष्टानां सङ्गं यः कुरुते जनः ।
असमर्थः पुनस्त्यक्तुं तत्रैव विनिहन्यते ॥

——oo——

चतुर्थकथा ।

कस्यचिद् वृकस्य दंष्ट्रायां किञ्चिदस्थिखण्डं लग्नमासीत् । तस्य निस्सारणाय स कञ्चित् मयूरं प्रार्थयामास यत् "यदि भवान् मम दंष्ट्रायां तिर्यक् प्रविष्टमस्थिखण्डं स्वचञ्च्वा निःसारयेत् तदऽहं किंचित् पारितोषिकं दद्याम्" स तु मयूरः पारितोषिकलोभेन तस्य मुखे स्वशिरः प्रवेश्य चञ्च्वा अस्थिखण्डं निस्सार्य तस्य व्यथां (१) शमयित्वा (२) पारितो-

[१] व्यथाम् = बाधाम् ।
[२] शमयित्वा = विनाश्य ।

षिकं ययाचे । ततः स भक्षयित्वा अवदत् "मूर्ख मम मुखं प्रविश्यापि तव शिरः कुशलेन निर्गतं किमतः परं याचसे ?"

दुष्टहस्ते पतित्वा यः कुशलेन निवर्तते ।
स हि तस्य महालाभः किमन्यैः पारितोषिकैः ॥

——oo——

पञ्चमकथा ।

कस्मिंश्चित् कुञ्जे लम्बमानान् द्राक्षागुच्छान् [१] भोक्तुं कापि उल्कामुखी चिरमुत्पतन्त्यपि ग्रहीतुं न शशाक । ततः परावर्तमाना केनचित् शशकेन पृष्टा "मित्र, अपि भुक्ता द्राक्षाः ?" सा उवाच "तिक्ताः सन्ति इति परित्यक्ताः" ।

[१] द्राक्षागुच्छान् = गोस्तनीस्तवकान् ।

यस्याप्तुं नैव शक्नोति तद्दूषयति बालिशः ।

———०———

षष्ठकथा ।

कश्चिद् दरिद्रो वृद्धो वनात् काष्ठभारमानयन् अतिश्रान्तः (१) क्वचिद् वृक्षतले उपविष्टः खिन्न उवाच "अहो अतिदुःखितोऽस्मि कदा मे मृत्युरायास्यति?" अथ तावदकस्मात् तस्य समीपे भयङ्करमुखो मूर्त्तिमान् मृत्युरुपस्थित उवाच च "कथय, आयातोस्मि किं कथयसि ?" ततः स भयभीत उवाच "अहो न किमपि, केवलममुं भारं मे शिरसि स्थापय" इति ।

किंचिद् दुःखहतः पूर्वं मृत्युं वाञ्छति मानवः ।
दैवान्मृत्यौ समायाते ततो दूरं पलायते ।

[जीविताशा दुरत्यया]

———००———

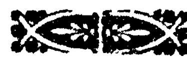
[१] अतिश्रान्तः = स्थगितः ।

सप्तमकथा ।

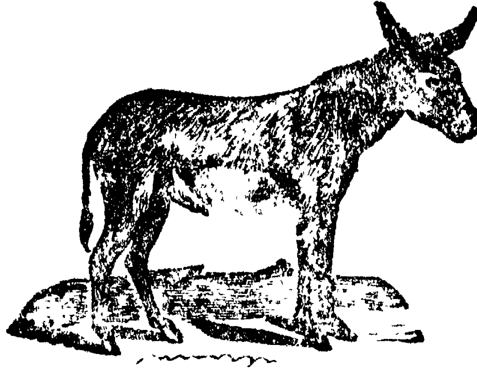

कस्यचिद् गेहे एकः पक्षी आसीत् । तस्य विष्ठायां सुवर्णमुत्पद्यते । तदध्यक्षेण तु विचारितं यत् "किं स्वल्पसुवर्णलाभेन अमुमेकदैव हत्वा एतस्य उदरस्थं सर्वं सुवर्णं प्राप्स्यामि" । अथ तेन तं हत्वा तस्य उदरे मांसरुधिराद्यतिरिक्तं किमपि न प्राप्तम् । ततो रुदित्वा भूमौ पतितः ॥

असन्तुष्टो जनो यस्तु करोति महतीं तृषाम् ।
दूरे तस्य महालाभो लब्धेनापि स हीयते ॥

अष्टमकथा ।

कश्चित् पथिको गच्छन् मार्गं रुद्ध्वा स्थितं कञ्चिद् गर्द्दभं ददर्श । स तु अञ्जलिं बद्ध्वा वारं वारमुक्तवान् "भद्र एकतो भव, मयि गते पुनरेवं स्थास्यसि प्रसीद" । परन्तु गर्द्दभस्तमवलोक्यापि तथैव स्थितः । यदातुतेन दण्डमुत्थाप्य बलेन ताड़ितः, तदा मार्गं त्यक्त्वा सपदि अपससार ।

"मूर्खाणामौषधं दण्डः"

—o—

नवमकथा ।

कश्चिद् वकः कस्यचिद् हंसस्य मुखात्

मानससरोवरस्य बहुप्रशंसां श्रुत्वाप्रष्टुमारब्धवान् कथ्यतां तत्र किं किमस्तीति ।

हंस उवाच "तत्र अमृतमिव जलमस्ति, मणिमयानि सोपानानि सन्ति, मधुरगम्भीणि च कमलानि सन्ति" । ततो बकः स्मित्वा उवाच "तत्र शम्बूकाः (१) सन्ति न वा?" हंसेनोक्तं 'नहि' । ततो बकः सहोहोकारं जहास ॥

महतां महिमा मूर्खैर्न कदाप्यवगम्यते ।
अतो दोषमदृष्ट्वैव हास्यं सफलयन्ति ते ॥

दशमकथा ।

कोपि जनः आम्रफलानि कदा भक्षयिष्यामि इति चिन्तयन् तेषामेव माधुर्यं स्मरन्नासीत् । तावत् अकस्मात् केनापि

[१] शम्बूका जलशुक्तयः" इत्यमरः ।

पथिकेन पृष्टः "भोः ह्रे पञ्च दश च संकलितानि (१) कति भवन्ति ?" । स चाह- "सप्तदश आम्राणि" ॥

यस्य चित्तं यत्र लग्नं तदेव स तु बोधति ।

एकादशकथा ।

कोपि वृकः कस्मिंश्चित् निर्झरे जलं पातुं गतो दृष्टवान् यत् निम्नभागे एको मेषोपि जलं पिबतीति । ततस्तेन विचारितं यत् कथमपि एष हन्तव्यः । परन्तु यावदहमेतस्य समीपं यास्यामि तावदेष पलायिष्यते अतो धूर्त्ततां करिष्यामि । एवं निश्चित्य किञ्चित्

(१) सङ्कलितानि = योजितानि ।

किञ्चित् चलन् उवाच "अरे मूर्ख अहं जलं पिबामि तत् त्वं कथं मलिनयसि?" तेनोक्तं "महामान्य क्षम्यतां, मदुच्छिष्टं जलं ततो न प्रवहति किन्तु भवदुच्छिष्टमेव इतः प्रवहति"। वृकेणोक्तं "किं रे मया सहवादं करोषि?' तेनोक्तं 'क्षम्यतां क्षम्यतां प्रभो'। अथ स पुनरुवाच "भद्रं,(१) क्षान्तोऽयमपराधः किन्तु वर्षं व्यतीतं तदा त्वया रे रे वृक इति कथमिवोक्तम्?" स आह "प्रभो तदा तु मम जन्मापि नासीत्"। अथ वृकः "अस्तु त्वं नासीः तदेष तव पितासीत् शत्रुपुत्रोपि च शत्रुरेव भवति" इति कथयित्वा तं जग्राह ॥

कञ्चिद् दोषं कल्पयित्वा
घ्नन्ति (२) दीनान् जनाः खलाः ॥

---

[१] भद्रम् = बाढ़म्।

[२] घ्नन्ति = नाशयन्ति।

द्वादशकथा ।

एकदा बहवो मूषकाः सभां कृत्वा विचारयितुमारेभिरे यत् मार्जारस्य (१) उपद्रवः कथं शान्तो भवेत् । बहुविवादानन्तरं सर्वैः स्वीकृतं यत् एका घण्टानां माला तस्य कण्ठे दृढं वेष्टयितव्या यथा यदैव स आगच्छेत् तदैव घण्टानादं श्रुत्वा वयं बिलेषु प्रविशेम । ततः सर्वेषु प्रसन्नेषु एकेन वृद्धमूषकेण कथितं मयाऽपि स्वीकृतं किन्तु कथ्यतामेतत्कार्यं कः करिष्यति ?" । ततः सर्वे तूष्णीं (१) तस्थुः ।

अलं तेन विचारेण यद्विधातुं न शक्यते ॥

[१] मार्जारः = बिड़ालः ।

[२] तूष्णीम् = निभृतम् (चुप इति भाषा)

त्रयोदश कथा।

एकः काकः कुतश्चिदेकं मांसपिण्डमादाय कस्यचिद् वृक्षस्य शाखायामुपविष्टः। तावदेकः शृगालः (१) कुतोऽपि समायातस्तरुतले स्थित्वा काकमालोक्य धूर्त्ततया तमुवाच "अहो ईदृशी रमणीया आकृतिर्मया कस्यापि पक्षिणो न दृष्टा। धन्योऽहं यदद्य त्वां पश्यामि परन्तु न जाने कदा मम भाग्योदयो भविष्यति यत् तव कूजितमपि श्रोष्यामि" इति। अथ गर्वेणान्धः काकः काङ्कारं कर्त्तुमारेभे। तावत्तस्य मुखात् मांसपिण्डः पपात। शृगालस्तु "यादृशी तव आकृति-

[१] शृगालः—जम्बूकः।

तादृश एव शब्दस्तादृशौ एव च बुद्धिरप्यस्ति इत्युक्त्वा मांसमादाय निभृतं जगाम ॥

अभिमानी भवत्यन्धः ।

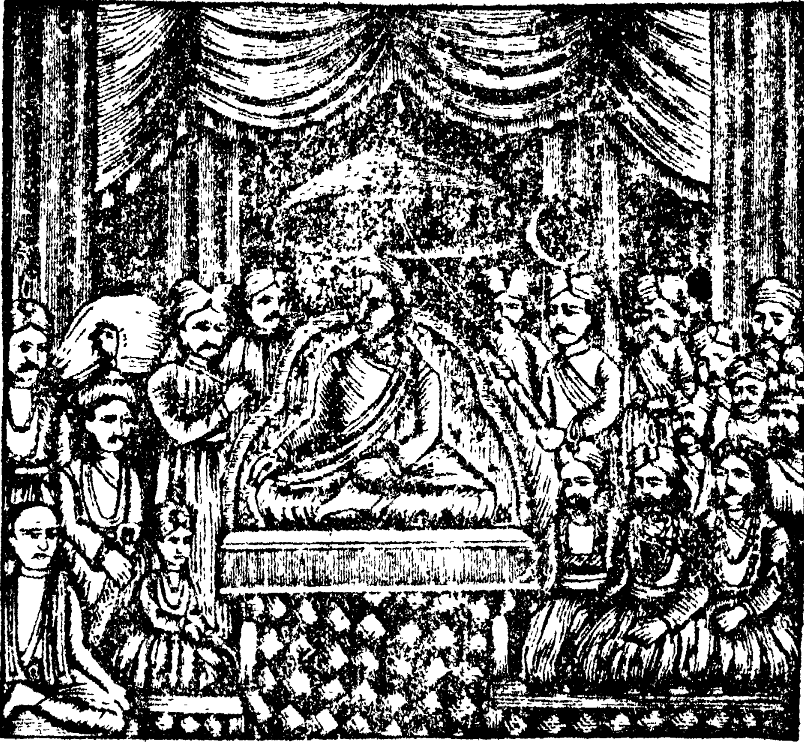
चतुर्दशकथा ।

कस्मिंश्चिन्नगरे कश्चिन्महापराधमवगत्य राज्ञा सर्वेषां नासिका छिन्ना । दैवात् कोऽपि वणिक् व्यापारार्थी तत् नगरं प्रविष्टः सर्वानपि विघ्रानेव (१) अवलोक्य चकितो बभूव । ते च सर्वे अमं दृष्ट्वा गरुडोऽयं गरुडोऽयमुन्नसोऽयमुन्नसोऽयमिति कथयन्तः परं हास्यं कर्त्तुमारेभिरे । तदा स यत्रैव गच्छति तत्रैव सर्वे करताड़नैर्हसन्ति । इत्यवलोक्य एकदा छुरिकया स स्वनासिकामपि चिच्छेद ।

दुष्टाः स्वदोषैराच्छन्नान्,
निर्दोषानपि कुर्वते ।

(१) "विघ्रो विगतनासिकः" (नकटा इति भाषा)

पञ्चदशकथा।

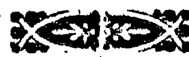
कस्यचिद् राज्ञो मन्त्री अतितरां बुद्धिमान् आसीत्, किन्तु मन्त्रिणः पिता महामूर्ख आसीत्। अथैकदा कैश्चित् पिशुनैः (१) राज्ञः कर्णे कथितं यत् 'प्रभो मन्त्रिणः पिता जीवति, यस्य च पुत्र ईदृशो बुद्धिमान् तद्विषये किं कथयामः राजा। तु तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणमा-

---

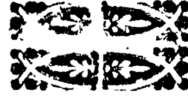
[१] पिशुनः = कर्णेजपः।

कथितवान् 'कथं मम सभायां स्वपितरं नानयसि ?' स उवाच "महाराज नितान्तं वृद्ध इति नानीतः ।" राजोवाच "तथापि वारमेकमानय" । मन्त्री तु तथेति कथयित्वा गृहे आगत्य पितरमुवाच "भवता श्वो राजसभायां गन्तव्यं किन्तु कोपि किमपि पृच्छेत् भवता तु तूष्णीं स्थेयम्" । एवं शिक्षयित्वा तं परेद्युस्तत्र नीतवान् । राजा तु तमवलोक्य बहुभिरादरवचनैः स्वागतं कृत्वा बहुवारं पृष्टवान् "अपि कुशली भवान् अपि कुशली भवान्" इति । किन्तु स किमपि नोक्तवान् । ततः खिन्नो राजा मन्त्रिणमुवाच "मन्त्रिन् मूर्खेण सह कथं व्यवहरामि ?" मन्त्री उवाच "महाराज ! तूष्णीं स्थेयम्" ।

विद्वत्सभासु मूर्खेण, विदुषा मूर्खमण्डले ।
तूष्णीमेव सदा स्थेयं नोचेद्भवति दुर्गतिः ॥

षोडशकथा।

कौचिद्दरिद्रौ कमाराधयाव इति विचार्य कस्याप्युपदेशात् शिवमाराधयितुं वनं प्रयातौ। तत्र एकस्तु कस्यचित् पर्वतस्य शिखरे उपविष्टोऽन्यस्तु पर्वतसमीपे धरातले उपविष्टो महादेवस्य नामानि जपन् आराधयितुमारेभे। अथ दैवात् शिखरस्थस्य समीपे शिवः प्रथमं प्रकटीभूय उक्तवान् "याचस्व किमपि" इति। तेन पृष्टम् "अपि अधस्तनाम् अपि हित्वा समायातो भवान्?" शिवेनोक्तं 'आम्'। ततस्तेन याचितं 'भगवन् प्रत्यहमहं यावज्जीवं पर्याप्तं श्यामाकस्य* ओदनं मसूरस्य सूपं (१) च लभेय'। शिवस्तु तथास्त्वित्युक्त्वा

---

* (सांवां इति भाषा)

[१ दाल इति भाषा]

रयुक्त्वाऽधः प्रयातोऽन्यमुवाच । तेनापि पृष्टं किं शिखरस्थाय वरं दत्त्वा आगतोऽसि?' शिवेनोक्तम् "आम्" तेनोक्तं तेन किं याचितम्? ततः शिवेन सर्वं कथितं श्रुत्वा उवाच हतानि मम भाग्यानि ! यन्मम याचनीयं तदेव तेन गृहीतं किमधुना याचे ! तत् प्रभो गम्यताम्' ।

अल्पाशयानामल्पं हि समुदेति सदा हृदि ॥

—— o ——

मत्सरगकथा !

कस्मिंश्चिद् ग्रामे कोऽपि [illegible] जन आसीत् । स च ग्रामे दरिद्रो नामासीत्तथाऽपि अन्येषां समृद्धिं दृष्ट्वा सर्वदा दुःखी भवति स्म । एकदा 'मम ग्रामे सर्वेभ्योऽधिकं धनं ममैव गेहे कथं स्यात्' इति चिन्तयन् 'रत्नाकरोऽयं समुद्रो मम मनोरथं पूरयिष्यति' इति निश्चित्य समुद्रतटे उपविष्टस्तपः

कर्तुमारेभे। दिनत्रयानन्तरं समुद्रो मूर्तिमानुवाच रे किं वाञ्छसि? तेनोक्तं 'बहुधनम्, ततः समुद्रेणैका शङ्खिनी दत्ता उक्तं च 'एषा त्वं यदेव याचिष्यसे तदेव दास्यति किन्तु ततो द्विगुणां त्वद्ग्रामे सर्वेभ्यो दास्यति'। स तु तां गृहीत्वा हर्षशोकसमन्वितः स्वग्रामं गतस्तां संपूज्य लक्षं मुद्राः प्रार्थयामास। शङ्खिन्या तु तस्मै लक्षमन्येभ्यो द्विलक्षं दत्तम्। अयं तु तदाश्रुत्य अतिखिन्नोऽभूत्। एवमेव अयं यदा यद् याचते तदा तदा द्विगुणमन्ये लभन्ते स्म। ततस्तु स शोकाविष्टश्चिन्तयामास "किं करोमि अहमन्येभ्योऽधिकधनो भवितुं न शक्नोमि तद् यदि मम ग्रामे सर्वे अन्धा भवेयुस्तदहं सर्वेषां धनानि अपहरेयम्" इति विचार्य अञ्जलिं बद्धा (१) स शङ्खिनीं कथयामास "मातर्मम

[१] अञ्जलिं बद्धा = करौ सम्पुटीकृत्य।

एकं नेत्रं विनाशय।" ततस्तु शङ्खिन्या स्व-
स्वभावानुसारं तस्य एकं नेत्रमन्येषां च द्वे
(१) अपि नेत्रे नाशिते। ततः सर्वेषु अन्धेषु
तेन सर्वेषां धनानि अपहृतानि॥

—•—

स्वयं क्लेशं सहित्वापि ह्री शान्तिं पराश्रितान्।
न सहन्ते परोत्कर्षं प्रकृत्येव खला नराः॥

—••—

अष्टादश कथा।

कश्चिद् वञ्चकः (२) एकग्रामवासिनः अकथयत
मम निवेदितमन्नं भगवान् स्वयं भुङ्क्ते इति।
स भगवतः सिंहासनस्य अधस्तात् कञ्चित्
शिक्षितं नकुलं स्थापयति स्म। यदा च सर्वे
तस्य भक्तिमाहात्म्यं द्रष्टुं समागच्छन्ति तदा
स सिंहासनस्य सम्मुखं स्थापितानां पक्वा-

[१] ईदृ दृढवचनं प्रयत्नमिति न संशयः।
[२] वञ्चकः = धूर्त्तः।

ङ्गानि संस्थाप्य जवनिकां (१) निपात्य घण्टां वादयति। घण्टानादं च श्रुत्वैव स नकुलः शष्कुल्यादीनां कानिचित् खण्डानि भुङ्क्ते। यदा च स पुनः 'जय जय प्रभो' इति कथयित्वा घण्टां वादयति तदा स नकुलः पुनः सिंहासनस्य अधस्तात् (२) निभृतं (३) गच्छति अप्रच्छन्नश्च तिष्ठति। ये च तद् द्रष्टुं समागच्छन्ति ते तस्य भक्तिं प्रशंसन्तो बहु द्रव्यं दत्त्वा पूजयन्ति। एवं तेन बहु धनमर्जितं दूरपर्य्यन्तं प्रसिद्धिश्च लब्धा।

अथ दैवात् कान्यकुब्जदेशस्य महाराजेन समाहूतस्तत्र गतः। महाराजेनोक्तम् अस्मत्सन्निधेऽपि भगवतः प्रतिमास्ति, अस्या एवाग्रे बहूनि मोदकादीनि अस्माभिर्निवेद्यन्ते,

[१] जवनिकाम् = तिरस्कारिणीम्।

[२] अधस्तात् = अधोभागे।

[३] निभृतम् = तूष्णीम्।

भवान् भगवन्तं भोजयतु। तेनोक्तं "न तथा, मत्पूजितायामेव मूर्तौ मम भक्तिः"। अथ राज्ञा कथितम् "अस्तु स्वमूर्तिरपि भवता अत्रैव आनेयः" तेन च बाढ़ (१) मित्युक्त्वा तत्रैव स्वमूर्त्तिरानीता किन्तु राज्ञा तथा प्रबन्धः कृतो यथा न कुत्र मानेतुं न शशाक (२)। ततो राज्ञा (३) बहु नैवेद्यादिकं स्थापयित्वोक्तं 'भोजय भगवन्त' मिति। स तु भयभीतो जवनिकां पातयित्वा नेत्रे निमील्य (४) भगवन्तं ध्यायन मनसैव प्रार्थयामास भगवन्नहं महापराधी बद्धकोऽस्मि, श्रुतं भवानपराधिनोपि दयते इति, तत् प्रभो दयस्व स्वयं किमपि भुङ्क्ष्व अन्यथा मम शिरश्छेदो

१ बाढम् = एवमस्तु।

२ शशाक = समर्थो बभूव।

३ राज्ञा = भूपतिना।

४ निमील्य = मुद्रयित्वा।

भविष्यति" इति कथयन् तन्मय इवाकरोत्।
भगवांस्तु चण्डालेनापि सत्येन प्रेम्णा (१) परितुष्टः (२) स्वयं किञ्चिद् बुभुजे (३) यवनिकायामपसारितायां [४] राजा तत्तथावलोक्य वञ्चकस्य चरणयोर्निपपात।

अपराधान् सुबहुलान् विस्मृत्य चरणमागतः।
अत्यन्तासत्यया भक्त्या प्रीयते परमेश्वरः॥

ऊनविंशकथा।

कश्चित् मूर्खो वणिक् कं पूजयामीति चिन्तयन् पत्नी [५] मह्यमन्नं ददाति इति इयमेव ममेष्टदेवतेति निश्चित्य तस्या एव चरणौ

---

१ प्रेम्णा = स्नेहेन।
२ परितुष्टः = प्रसन्नः॥
३ बुभुजे = भुक्तवान्।
४ अपसारितायाम् = दूरीकृतायाम्।
५ पत्नी = स्त्री।

प्रत्यहं पूजयति स्म । अथ कदाचित् कोऽपि महात्मा आगत्य तं प्रोवाच 'मूर्ख ! कां पत्नीं पूजयसि ? कामपि भगवन्मूर्त्तिं पूजय यथा भगवान् प्रसीदेत [१] ।' तेनोक्तं कथय ताम् कां पूजयामि, स तु काष्ठखण्डं ग्लपां [२] पाषाणमयीं गणेशमूर्त्तिं दत्वा प्रोवाच

पूजयेमां गणेशमूर्त्तिमिति, । स तु बाढ-मित्युक्त्वा प्रत्यहं तामेव पूजयितुमारेभे अथ-कदा कश्चोऽपि मूषकः शनैः शनैरागत्य तां मूर्त्तिं स्वबिले निनाय । अन्यं द्युत्तां

---

१ प्रसीदेत्=प्रसन्नो भवेत् ।

२ ग्लपां=क्षयवीम् ।

मूर्त्तिं तत्र दृष्ट्वा 'अहो इमे एव गणेशादपि बलवन्तः' इति इमे एव पूजनीया, इति मोदकाद्यर्पणेन मूषकानेव पूजयितुमारेभे ।

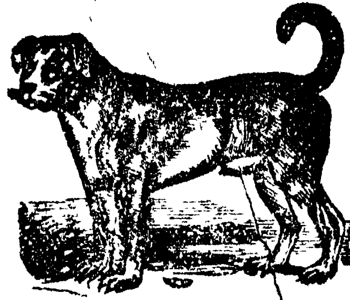

अथैकदा एकं मूषकं कोपि विडालो [१] जग्राह । इत्यवलोक्य 'अहो ततोऽपि बलवानयमित्ययमेव मम इष्टदेवः' इति निश्चित्य दुग्धदानादिना तमेव सेवितुमारेभे । एकदा च केनचित् शुनकेन [२] विभीषितो

[१] विडालः = मार्जारः ।
[२] शुनकेन = कुक्कुरेण ।

विडालोऽपि दूरं पलायितः, तदवलोक्य स शुनकमेव इष्टदेवं मत्वा तमेव दध्योदनादिना अर्चितुमारेभे। तत एकदा क्रूरं शब्दायमानं कुक्कुरं वणिक्पत्नी दण्डेन प्राहरत् [१]

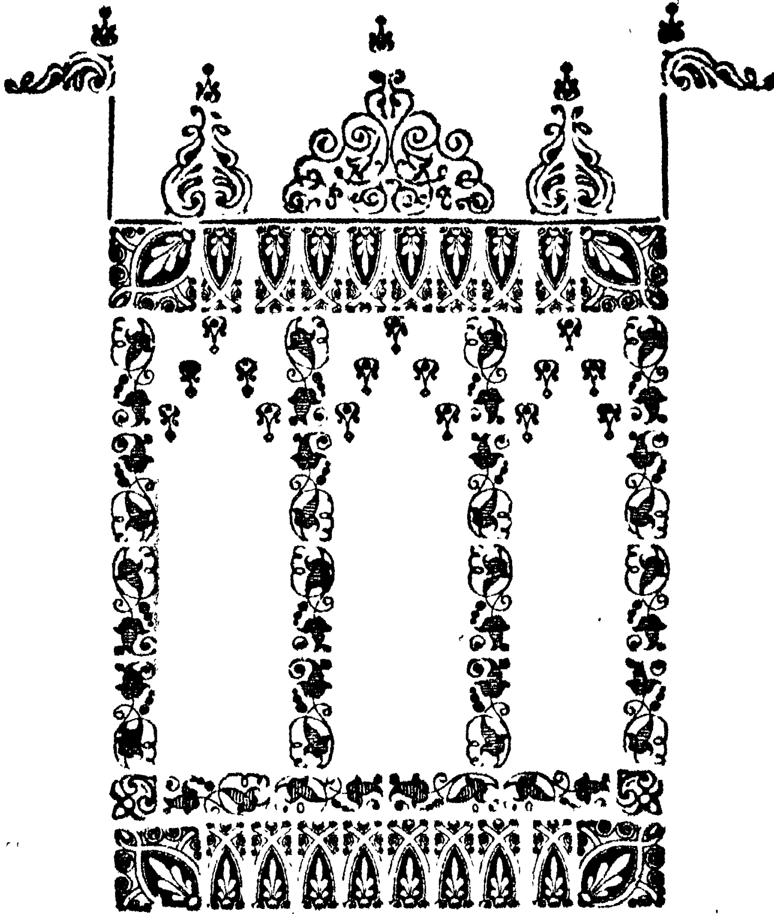
वणिक् तदवलोक्य 'अहो व्यर्थमितस्ततःपलाये सर्वेषामधीश्वरी एषैव ममेष्टदेवता, इति चिन्तयन् तदग्रे साष्टाङ्गं निपपात।

अल्पया शिक्षया मूर्खं,
को नु शिक्षयितुं (२) क्षमः।
स तु कालान्तरे (३) भूयः।

१ प्राहरत्—अताडयत्।
२ क्षमः—समर्थः।
३ भूयः—पुनः।

प्राप्नोति प्रकृतिं (१) निजाम् ॥

विप्रकथा ।

(रामचन्द्रस्य मन्दिरम् ।)

कोऽपि निर्जीविकोदरिद्रो ब्राह्मणः कस्मिं-श्चित् रामचन्द्रमन्दिरे वाल्मीकिरामयणस्य

१ प्रकृतिम् – स्वभावम् ।

कथां कथयन्नेकं वर्षं यापयामास। ततो रामचन्द्रो भगवान् हनूमन्तमकथयत् "मारुत! ब्राह्मणोऽयं प्रतिदिनं मम चरित्रं रटति, किन्तु अस्मै कोपि किमपि न ददाति तद् यथाऽयं सहस्रंमुद्रा लभेत तथा भवता यतनीयम्"। हनूमांस्तु अञ्जलिं बद्ध्वा प्रणम्य स्वीकृतवान्। दैवात् कोऽपि धूर्त्तस्त-

स्मिन्नेव समये दर्शनं कर्तुमायात आसीत्। स तु प्रतिमारूपयोरप्यालपतो रामचन्द्र-हनूमतोरिमां वर्त्तां शुश्राव। अथ निवर्त्तमानः स विचारयामास। "अहो श्रीरामचन्द्रेणोक्तं हनूमता च स्वीकृतं तदवश्यमेव ब्राह्मण एष कथंचित् सहस्रं मुद्राः प्राप्स्यति। ब्राह्मणस्तु न जानाति तदस्मै अहं

दत्त्वा सर्वं धनमहमेव ग्रहीष्यामि” इति विचार्य्य ब्राह्मणस्य समीपे गत्वा उक्तवान्। “विद्वन् कथ्यतां, रामायणस्य व्याख्यायाः कदा समाप्तिर्भविष्यति ?” स उवाच “परश्वो भविष्यति किन्तु श्रोतारो बहवो न सन्ति इति दक्षिणाया आशा नास्ति ?” धूर्त्तेनोक्तम्। “भगवन् एवं चेत् कथ्यतां कोपि उद्योगः क्रियेत। किन्तुमह्यं किं दास्यते तत् प्रतिज्ञायताम्।” ब्राह्मणेनोक्तं “मम मते तु सर्वं संकलय्य शतमपि मुद्रा न भविष्यन्ति। तथापि यदि भवानधिकार्थं यतेत तद्भवानेव कथयतु मया किं देयम्” धूर्त्तेनोक्तम् “अहं तथा यतिष्ये यथा भवता सहस्रं मुद्राः प्राप्येरन् किन्तु तदर्द्धं मह्यं देयम्”। तच्छ्रुत्वा प्रसन्नेन ब्राह्मणेनोक्तम्। “तन्मया स्वीकृतम्” द्वितीयेऽहनि धूर्त्तेन मुद्राणां पञ्चशती तस्मै दत्ता उक्तं च यत्

"गृह्यतामेष मुद्रानिचयः श्वस्तु भवता यत्प्राप्स्यते तत् सर्वं मदीयम्"। ब्राह्मणस्तु मुद्राझणात्कारेणैव हृतहृदयः सानन्दं स्वीकृत्य मञ्जूषायां मुद्राः स्थापितवान्। अथ परेद्यु धूर्त्तोऽपि ब्राह्मणेनसह मन्दिरं प्रविष्टः। ब्राह्मणेन च कथा समापिता परन्तु तस्मिन् दिने कोपि श्रोता नायातः। अतो ब्राह्मणेन कापि दक्षिणा न प्राप्ता। ततस्तु धूर्त्तस्याग्रहेण घटिकां यावद् उपविश्य ब्राह्मणेनोक्तं "कथय कियत्कालं स्थास्यामि"। तेनोक्तं "भगवन् हतं मम भाग्यैस्तद् भवता यथेच्छं (१) गम्यताम्। अथ ब्राह्मणे प्रयाते धूर्त्तो मन्दिरं प्रविश्य हनूमन्तम् "अरे त्वं मर्त्तोऽपि धूर्त्तोसि यः सर्वं ग्रससे," इत्युक्त्वा चपेटिकया प्राहरत्; तदा तस्य हस्तस्तत्रैव दृढं लग्नो बभूव। ततस्तं व्याकुलं दृष्ट्वा

१ यथेच्छम्—इच्छामनतिक्रम्य।

हनूमानुवाच“मूर्खं वयं स्वयं न दद्मः किंतु दापयामस्तत् जीवितुमिच्छसि चेत् तस्मै पुनरन्यां पञ्चशतीं देहि यथा स सहस्रं मुद्रा लभेत”। ततः स भयेन “दास्यामि दास्यामि”इति प्रतिज्ञाय मुक्तहस्तः समागत्य पुनस्तावतीर्मुद्रा दत्वा ब्राह्मणं प्रणनाम ।

परस्य लाभाद् योधूर्त्तश्चादातुं स्वयमिच्छति ।
तस्य लाभस्तु दूरेऽस्तु भवति द्विगुणा क्षतिः ॥

एकविंशकथा ।

कस्मिंश्चिद् ग्रामे कोपि भूस्वामी पत्य-

न्नमतिथिप्रिय आसीत् । दैवादेकदा वर्षर्त्तौ तस्यालये बहवो यात्रिण: सायंसमये समा याता: । तेन स्थानादिकं निर्दिश्य सर्वेभ्यो विविधानि अन्नानि पाकपात्राणि च दत्तानि । किन्तु तस्मिन् दिने बहु अन्विष्याऽपि तेन इन्धनानि न प्राप्तानि । ततस्तस्मिन् महान्धकारे चिन्ताकुलोन्नवित्तं (१) गृहीत्वा स्वयमेव ग्रामाद् वहिर्निर्जगाम, किन्तु छेदनार्थं शुष्कं वृक्षं न प्राप । तत: किञ्चित् कालीमन्दिरमासाद्य तेन विचारितं यद् अद्य एतस्यैव कपाटे विच्छिद्य अतिथीनामिन्धनकार्यं साधयामि पुनश्च कालान्तरे देवीद्वारमपि परिष्करिष्यामि । इति विचार्य स कपाटे भित्त्वा काष्ठखण्डानि अतिथिभ्य: समदात् । द्वितीयेऽहनि ग्रामे "मन्दिरकपाटे केन भग्ने" इति महाकलकलो जात:।

१ अविन्नम्—द्रावम् ।

अथ केनचित् तद्ग्रामवासिना दुष्टेन चिन्तितं यदहो अवशिष्टानि कपाटानि अहमपि छित्वा आनेष्यामि को जानीते केन-किं कृतमिति ।

अथ सर्वत्र महान्धकारे व्याप्ते रात्रौ लवित्रमादाय सोऽपि तत्र गत्वा अन्यद्वारलग्नानि कपाटानि भेत्तुमुद्योगं चकार। किन्तु लवित्रप्रहारसमकालमेव महाकाली प्रकटीभूय सगर्ज्जनं तं निपात्य तस्य वक्षसि आरूढा। ततस्तमास्र नादेन रोदसी पूरयन्ती काली उवाच "मूर्ख मम जीर्णं मन्दिरमुद्धर्त्तुं कपाटानि च नूतनीकर्त्तुं प्रतिजानीहि, अन्यथा तव शोणितमधुनैव पास्यामि"।

अथ स भयभीत उवाच "मातः सर्वं करिष्यामि प्रतिमासं च महत्या सामग्र्या पूजयिष्यामि किन्तु मां जीवन्तं त्यज। भगवती तु "प्रतिज्ञां भङ्क्ष्यसि चेत् सकु-

टुम्बो नङ्क्ष्यसि' इत्युक्त्वान्तरधात्, स तु महता व्ययेन देवीमन्दिरं परिचस्कार।

——••——

परार्थचिन्ताशुद्धेषु तोषं दधति देवताः।
स्वार्थदूषितचित्तेषु रोषं दधति देवताः॥

————

द्वाविंशकथा।

कश्चिद् धूर्त्तः कश्चिच्छुकम् "अत्र कः सन्देहः" इत्येव स्पष्टं शिक्षयित्वा तं विक्रेतुं कस्मिंश्चित् नगरे प्रविष्ट इतस्ततो भ्रमन् कस्यापि धनिकस्य द्वारदेशमागत्य संदेशं प्रेषयामास, यत् सर्वशास्त्रपारगः

शुको विक्रीयत इति। अथ स महाधनो धनिकोऽपि तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा आकार्य्य, शुकस्य रजतपीठिकां सुवर्णनूपुरं च दृष्ट्वा जातविश्वासः सोत्साहम् पप्रच्छ "कथ्यतां किमस्य मूल्यमिति"। तेनोक्तं "लक्षं मुद्राः" अथ तत्रत्यैरन्यैस्तेन धनिकेन च कथितं "भो बहुमूल्यं वाञ्छसि युक्तं कथय" स तु कथयामास "किमनेन शुक एवाथं पृच्छ्यताम्,। एष एव प्रमाणम्"। अथ तेन धनिकेन पृष्टम् "शुक, किं सत्यमेव ते मूल्यं लक्षं मुद्राः ?" शुक उवाच "अत्र कः सन्देहः ?"

तत्र अतिस्पष्टं सुस्वरं सुमधुरं च भाषणमाकर्ण्य ते सर्वे अतिप्रसन्ना जाता धनिकोऽपि च विश्वासमापन्नः पुनरपृच्छत् "तत्किमहं लक्षमेव मुद्रा दद्याम् ?" ततः स पुनरुवाच "अत्र कः सन्देहः" इति। ततस्तु एकेनैव वचनेन प्रश्नद्वयमुत्तीर्णम्, इति

चकितः प्रसन्नश्च धनिकः अपरीक्ष्यैव तस्मै अर्द्धं मुद्रां दत्त्वा शुकं क्रीतवान् ।

धूर्तेन च विक्रीया मुद्रां गृहीत्वा कथितं "प्रभो एष किञ्चिद् दाडिमादिकं भक्षयतु पिबतु च दुग्धादिकं तत एतेन आलपतु भवान्" । धनिकेन तु बाढमित्युक्त्वा तत् प्रबन्धं भृत्यहस्ते समर्पितः । धूर्त्तस्तु धन्यो भवान् गुणग्राहीति कथयन् निभृतं निववृते ।

अनन्तरं समयान्तरे मित्रैः परिवृतो धनिकः शुकमानाय्य वामहस्ते उपवेश्य दक्षिणहस्तेन तस्य पृष्ठं परिमृशन् सादरमुवाच "कथयतु का भवतो (१) जनिभूः"? शुकस्तु किमपरं कथयेत् पुनः' कथयामास "अत्र कः सन्देहः" इति । ततश्चकितेषु सर्वेषु तेन पृष्टं "ननु भोः पृच्छामि का

१ जनिभूः—जन्मभूमिः ।

भवतो जनिभूः"? इति। तेन तु पुनरुक्तम् "अत्र कः सन्देहः"?। ततः स उक्तवान् "इदं तु असम्बद्धं भाषसे" शुक उवाच "अत्र कः सन्देहः" स उवाच "मन्ये एतावदेव अभ्यस्तं (१) भवता"। शुक उवाच "अत्र कः सन्देहः। स उवाच "तत्किं मम लक्षं मुद्रा नष्टाः"? शुक उवाच "अत्र कः सन्देहः" स उवाच "अहो महामूर्खोऽहम्"। शुक उवाच "अत्र कः सन्देहः"। तदा स धनी अतिशोके पतितः।

पूर्वं परीक्ष्य कर्तव्यः संग्रहो गुणिनां जनैः।
अपरीक्ष्य नरो गृह्णन्नन्ततः परिशोचति ॥

त्रयोविंशकथा।

कस्मिंश्चिन्नगरे कोऽपि महाधनः श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म। एकदा राज्ञो तस्य पत्नी

---

१ अभ्यस्तम्=रटित्वा मुखस्थं कृतम्।

तमुवाच "अहो इयमस्मत्प्रतिवेशिनी (१) महाशूद्री (२) दरिद्रापि प्रतिरात्रि (३) शष्कुलीः पचति। अस्माकं तु गृहे एतावद् धनमस्ति तथापि सूपौदनमेव पच्यते किमेतत्"? तच्छ्रुत्वा विहस्य श्रेष्ठिना कथितम् "अये एषा एतत्पतिश्च अधुनापि नवनवतिचक्रे न पतितौ स्तः, अन्यथा क्व शष्कुली क्व च अपूपम्"! ततः सा जगाद "स्वामिन् किमिदं नवनवतिचक्रम्, एतत् तु मया कदापि न श्रुतम्?" स उक्तवान् "अस्ति किञ्चित्"। अथ पुनः सा साग्रहम् अब्रूत "कथ्यतां कथ्यतां किमिदं नवनवतिचक्रम्?" स तु उवाच "प्रिये तदिदं नवनवतिचक्रं यस्मिन् पतितो बहुधनोपि उत्तमानि वस्त्राणि न

१ प्रतिवेशिनी = प्रतिवेशिनः पत्नी (पड़ोसिन इति भाषा)
२ महाशूद्री = आभीरी।
३ शष्कुली = (पूरी इति भाषा)

परिदधाति, मधुराण्यन्नानि न भुङ्क्ते, विमलानि भूषणानि न धारयति, सुभगानि सौधानि (१) च न निर्माति, किमधिकमस्मिन् चक्रे पतितस्य सदा भग्नाखट्वा अस्नेहमधुर आहारः, मलिनानि सच्छिद्राणि वासांसि, जीर्णानि, (२) शीर्णानि (३) च पात्राणि भवन्ति । यदि द्रष्टुमिच्छसि महात्म्यमेतच्चक्रस्य तदानय नवनवतिं मुद्राः। सा तु कौतुकदर्शनविह्वललालसा झटिति तावतीर्मुद्रा आनिन्ये । तत्पतिश्च सपदि ता वस्त्रखण्डे बद्ध्वा स्वप्रतिवेशिन्याश्छदिषि (४) चिक्षेप ।

अथान्येद्युः प्रातरेवोत्थायाभीरेण, दृष्ट्वा, निभृतं पोटलिकामुत्थाप्य, बन्धनमुन्मोच्य मुद्रा

---

१ सौधानि = प्रासादान् = गृहाणि ।

२ जीर्णानि = पुरातनानि ।

३ शीर्णानि = जर्जरितानि ।

४ छदिः = पटलम् (छप्पर इति भाषा)

गणयित्वा भार्यायाः कर्णे सर्वो वृत्तान्तः कथितः। भार्य्यया च "इदं भाग्यमेवावयोर्मूर्तिमदस्ति" इति कथयित्वा विचार्य पुनः कथितं "नाथ इदमेकोनं शतमस्ति तत् कथंचित् एका मुद्रा अन्याप्यर्जनीया यथा इदं पूर्णं शतं स्यात्"। स बभाषे किं कठिनम् अहं मुद्रिकायाश्चतुर्थांशं प्रत्यहं पाषाणोद्वहनभृतिं प्राप्नोमि। यदि त्वं तदर्द्धेन भोजनकार्यं निर्वहेः अहं च शेषयेस्तद्दिनाष्टकेनैव मुद्रा सम्पन्ना स्यात्। तया चोक्तं "स्यादेवं माभूच्छष्कुली [१] शक्तुकं (२) चिपिटमेव वा भक्षयिष्यावः"। एवं सम्मन्त्र्य उभाभ्यां तथैव कर्त्तुं प्रारब्धम्। पुनरेकदा श्रेष्ठी स्वपत्नीं पप्रच्छ "कथय अधुना तव प्रतिवेशिनी शष्कुलीः पचति न वा"। सा

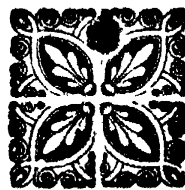
१ शक्तुकम् = भर्जितधान्यचूर्णम् (सत्तू इति भाषा)

२ चिपिटम् = पृथुकम् (चूड़ा इति भाषा)।

च मन्दं स्मित्वा भाषितवती "अहं भूयो भूयो गवाक्षात् पश्यामि, किन्तु यदारभ्यैताभ्यां मुद्राः प्राप्तास्तदारभ्य उभौ कर्णौ कर्णौ न जाने किं क्षणं क्षणं आलपतः शक्तुभोजनेन च दिनानि यापयतः"।

अथ कालेन शतसङ्ख्यायां पूर्णायां ताभ्यां विचारितम् "अहो दृश्यतामावयोर्मूर्खता एवमावाभ्यां धनं न सञ्चितम् अधुना तु अलं शष्कुल्यपूपादिभिः' धनमेवार्जयिष्यावः"। श्रेष्ठिना च भार्य्यया आलप्य उक्तम्, पश्य इदमेव नवनवतिचक्रमस्ति ॥

"यथालाभस्तथा लोभो
लाभाल्लोभः प्रवर्त्तते"।

चतुर्विंशकथा।

——००——

कस्मिंश्चिद् देशे कोऽपि राजा हंसानां महतीं प्रशंसां श्रुत्वा बहून् (१) दूरचरान् भृत्यानाहूय उवाच "अहो कथमपि कोऽपि हंस [२] आसादनीयः"। ते च सर्वे स्वीकृत्य दिक्षु गताः। अथ राज्ञा पटहो घोषितो यद् "य एव कुतोऽपि हंसमाप्नुयात् स राजसभायामानयेत् तर्हि तस्मै महापारितोषिकं दास्यते"। ततोऽन्येऽपि (३) परःसहस्रा जनाः पारितोषिकलोभेन इतस्ततः प्रचलिताः किन्तु बहुभिरपि वर्षैस्तेन राज्ञा कोऽपि हंसो नासादितः। अथैकदा सभायामुप-

१ दूरचरान्=दूरपर्यन्तं गन्तुं शीलं येषाम्।

२ आसादनीयः=प्रापणीयः।

३ परःसहस्राः=सहस्राधिकाः (परःशताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात्)

विश्य राजा चिन्तयितुमारेभे "अहो कोटिशः पक्षिणः सञ्चरन्ति किन्तु स एव न लभ्यते यो मुक्ताफलान्यत्ति (१) लङ्घनं (२) वा करोति, यश्च एकत्र मिश्रितमपि नीरं क्षीरं [३] च पृथक् करोति । अपि कोऽपि गुणी समायास्यति यो मां कञ्चिदुपायं निर्देक्ष्यति [४] ।" ?

एवं चिन्तयत एव तस्य दैवात् कश्चित् महात्मा मुनिः समायातः । राज्ञा तु सादरमुपवेश्य पादप्रक्षालनादिना पूजितः कुशलप्रश्नाद्यनन्तरमुवाच । "राजन् कथं चिन्ताक्रान्तोसि ? महती ते सम्पत्, प्रसन्नाः प्रजाः, सदाचाराः पुत्राः, विश्वासयोग्या भृ-

१ अत्ति = भुङ्क्ते ।

२ लङ्घनम् = उपवासम् ।

३ क्षीरम् = दुग्धम् ।

४ निर्देक्ष्यति = उपदेक्ष्यति ।

त्या:, दुर्द्धर्षाणि (१) बलानि" (२) शरीरमरोगं, विद्वांसश्च सहचराः सन्ति; तन्न पश्यामि ते दुष्प्रापं किमपि । किन्तत्र चिन्ताकारणम् ? ततोऽञ्जलिं बद्ध्वा राजोवाच "भगवन् सर्वं सम्पन्नं भवति भवदनुग्रहपात्राणां [३] तथापि हंसाख्यस्य पक्षिणः प्रशंसां श्रुत्वा तमेव प्राप्तुं चिरं यते किं तु अधुनापि न प्राप्तवान् कथं च प्राप्स्यामि, इति चिन्तया एवोद्विग्नं (४) मे चेतः । "

ततो मुनिना कथितं श्रूयतां हंसा एवं सर्वत्रैव न मिलन्ति, यत्र च मानसरोवरे ते मिलन्ति तत्र केषामपि गतिरेव न भवति । तथापि त्वं (५) प्रत्यहमन्नदानैः सर्वानेव

---

१ दुर्द्धर्षाणि = दुःखेन भर्षयितुं शक्यानि ।

२ बलानि = सैन्यानि ।

३ भवदनुग्रहपात्राणाम् = भवत्कृपापात्राणाम् ।

४ उद्विग्नम् = विक्षुब्धम् ।

५ प्रत्यहम् = प्रतिदिनम् ।

पक्षिणस्तोषय तथा पक्षियूथसङ्कारेण (१) कोऽपि कदापि हंसोपि समागच्छेत् इति सम्भाव्यते। राजा तु तत् स्वीकृत्य क्षणान्तरे मुनिं विसृज्य, तामेव क्रियामारभत। अथ कालान्तरेऽन्नकणलोभेन परःसहस्राः पिकाः, शुकाः, सारसा, वकाः, कारण्डवाः, (२) सारिका, मयूराश्च तत्रागन्तु मारेभिरे। राजा च भृत्यान् हंसलक्षणमुक्त्वा आदिदेश यत् "यदि कोपि ईदृशः पक्षी समागच्छेत् तत् सपद्येव अहं सूचनीयः"।

अथैकदा लक्षावधिषु पक्षिषु शालिच-णकमसूरनीवारादिकणानास्वादयत्सु, विचि-त्रैश्च बहुविधैर्मधुरैः कूजनैर्दिगन्तं पूरयत्सु, कश्चिद् राजभृत्यः कस्यचिद् वृक्षस्य शाखायां यथोक्तलक्षणाक्रान्तं किंचित् पक्षियुगलं

१ पक्षियूथसङ्कारेण = पतगसमूहसाहचर्येण।
२ कारण्डवाः = जलाश्रयाः पक्षिविशेषाः।

ददर्श, तत्क्षणमेव च राज्ञे निवेदयामास राजा तु झटित्यागत्य हंसाविमाविति निश्चित्य (१) मुक्तामुष्टिं चिक्षेप । यदा तु तौ भूतले आगत्य मुक्ता भक्षयितुमारब्धवन्तौ तदा राजा प्रणनाम। उवाच च अहो दुर्लभं भवतोर्दर्शनं यदद्य भाग्यबलेन मया प्राप्तम्। ततो हंसेन कथितं "राजन् किं दुर्लभं यदि सर्वान् (२) प्रीणयसि तत् परमेश्वरमपि (३) द्रक्ष्यसि किं मादृशैः"।

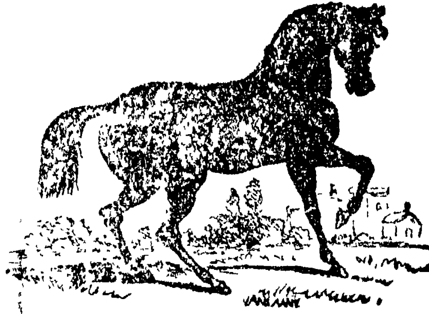
प्रीणयेदखिलानेव, यदीच्छेच्छुभमात्मनः।
कोजानातिकदाकुत्र, किंरूपोमिलतिप्रभुः॥

१ मुक्तामुष्टिम्=मुष्टिपरिमिता मुक्ताः।
२ प्रीणयसि=प्रसादयसि।
३ द्रक्ष्यसि=अवलोकयिष्यसि।

पञ्चविंशकथा।

कश्चिद् वृद्धो वैश्यः पुत्त्रेण सहितः कञ्चि-दश्वं विक्रेतुं प्रचलितः। तयोर्मध्ये पितुर्वयः

पञ्चाशद्वर्षाणि, पुत्त्रस्य तु अष्टादश वर्षाणि आसीत्। एवं तौ द्वावपि अभितो (१) हयस्य पृष्ठे हस्तं दधानौ कंचिद् ग्रामं प्रविष्टौ तावत् तत्र कस्यचित् तडागस्य स-मीपे जलमुद्वहन्तीभिर्वद्धाभिः स्त्रीभिः क्रीड-न्तीभिर्बालिकाभिश्च विहस्य उक्तम् "अहो

१ अभितः—उभयतः।

पश्यत मूर्खतामेतयोः यौ सत्यपि सुन्दरे हये (१) खेदाक्लिन्नौ पादाभ्यां चलतः" ।

तदाकर्ण्य वृद्धः सपदि हयपृष्ठे स्वपुत्रमारोपितवान्, यावच्च अग्रे किञ्चिद् ग्रामान्तरं गच्छन् आसीत् तावत्, क्षेत्रप्रान्ते उपविश्य गोष्ठीं कुर्वतः कांश्चिद् वृद्धान् गोपान् ददर्श । ते तु दृष्ट्वैव कथयामासुः "अहो पश्यत मूर्खतामेतस्य बालकस्य यो वृद्धं पितरं भूमौ विसृज्य स्वयं हयमारुह्य याति, धिक् चैनं मूर्खं य (२) आसन्नमृत्युरपि एवं पुत्रं (३) लालयति" ।

तदाकर्ण्य स बालः सपदि अश्वात् (४) दुत्प्लुत्य पितरमारोपयामास । किंचिदग्रे गत्वा ताभ्यां क्रीडन्तो बहवो बालका,

---

१ खेदाक्लिन्नौ = खिन्नौ ।

२ आसन्नमृत्युः = किञ्चितपरिशिष्टजीवितः ।

३ लालयति = लाडयति ।

४ उत्प्लुत्य = सकूर्दनमवतीर्य ।

उपविश्य परस्परमालपन्त्यः [१] क्रोडार्पित-स्तनन्धयाः स्त्रियश्च दृष्टाः । तैस्ताभिश्चोक्तं "पश्यत पश्यत मूढतामेतस्य यः कोमलाङ्गं बालकं पादचारिणा गच्छन्तं श्रान्तं च पश्य-न्नपि (२) घोटकमारुह्य चलति" ।

तच्छ्रुत्वा वृद्धः स्वसमीपे स्वपुत्रमपि उपवेशयामास, एवं पुनरग्रे प्रचलितौ । तावदग्रे कस्याश्चित् नद्याः (३) सेतोः प्रान्ते समागत्य गच्छन्त आगच्छन्तश्च बहवो जना दृष्टाः । ते तु इमौ दृष्ट्वैव प्रोचुः "पश्यत, यौ द्वावपि सहैवारुह्य (४) वराकमेनं पशुं मारयतः ।

तदाकर्ण्य तौ सपदि हयपृष्ठं त्यक्त्वा भूमौ स्थितौ चिन्तयितुमारेभाते यद् "अधुना

१ क्रोडः = उत्सङ्गः ।
२ घोटकम् = हयम् ।
३ सेतोः = पालेः ।
४ वराकम् = दीनम् ।

किं करणीयं सर्वैस्तु प्रकारैरावां चलितौ अधुना तु अश्वमेव कथमपि उत्थाप्य (१) वक्ष्यावः" ।

तौ तु अश्वं बध्वा वोढुं प्रयतमानौ दृष्ट्वा कोपि वृद्ध उवाच "अरे युवां सत्यमेव महामूर्खौ स्थः यौ स्वसौकर्यमदृष्ट्वा तुच्छानां वार्तासु कर्णौ दत्थः, सर्वतोषणं महाकठिनमस्ति एवं करणे तु अश्वोऽपि मरिष्यति तद् यथेच्छं गच्छतम्" । ततस्तौ चिन्तां परित्यज्य यथेच्छं चलितौ ॥

---

[२] "पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना (३) तुण्डे तुण्डे सरस्वती" ॥ अतस्तोषयितुं सर्वान्, कः (४) क्षमेत नरो भुवि ॥ प्रीणयेदखिलानेतत् सत्यं यदपि वर्त्तते ॥

---

१ वक्ष्यावः = नेष्यावः ।

२ पिण्डे = शरीरे ।

३ तुण्डे = मुखे ।

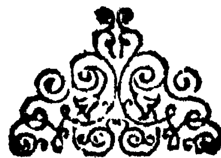
४ क्षमेत = समर्थो भवेत् ।

तथापि तु विचार्य्यैव प्रीणयेदखिलान् नरान् ॥
नीतेर्विरुद्धं यत्कार्य्यं न तत् कार्य्यं कथंचन ॥
धर्ममूलं युक्तिमूलं सदा कार्य्यं समाचरेत् ॥
इति ।

—·○:—

एकोनविंशशतके वेदवेदोत्तरे वरे । (सं० १९४४)
पक्षे वलक्षे कार्तिक्रिके वैक्रमेऽस्मिन् सुवत्सरे ।
अङ्गदेशे पुरे धन्ये मान्ये देवनदीतटे ।
चम्पानगर्य्या निकटे कविकोविदकीर्तिते ॥
अम्बिकादत्तगौडेन विद्वच्चरणसेविना ।
प्राणायि बालबोधार्थं कथाकुसुमकं मया ॥

LIST OF ABBREVIATIONS:—

अ—अव्ययम् An Indeclinable.

पुं—पुंलिङ्गम्—Masculine.

स्त्री—स्त्रीलिङ्गम् Faminine

द्वि—द्विलिङ्गम् Masculine and feminine

न—नपुंसकलिङ्गम् Neuter.

त्रि—त्रिलिङ्गम् Masculine feminine and neuter.

क्रि—क्रियापदम् A Verb.

क्रि॰ वि—क्रिया विशेषणम् Adverb.

धा—धातु: Root.

नि—निपात: Irregularly formed.

बहु—बहुव्रीहि: ।

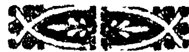
तत्पु—तत्पुरुष: ।

कर्मधा—कर्मधारय: ।

P.—परस्मैपदम् । or Person.

A.—आत्मनेपदम् ।

C.—Conjunction.

GENERAL GLOSSARY.

अकस्मात् - अ. By chance.

अखिल—त्रि, All, entire.

अग्र—त्रि. Chief, first, front &c अगि to go + रन्

अञ्जलि—पुं. A cavity formed by putting the hands together, अञ्ज to go + अलिच्

अत:—अ. So, from this एतद् + तसिल्

अतिकृपण—त्रि, Very miserly. A great miser. अति + कृप् + ल्युट्

अतिखिन्न—त्रि, Much wearied; knocked up अति + खिद् + क्त

अतितराम्—अ. Much, exceedingly. अति + तराम्

अतिथिप्रिय—त्रि, Friend of guests; one who [treats his guests; well.] अतिथि + प्रिय तत्पु॰

अतिशोक—पुं, Great Sorrow. अति + शुच् + घञ्

अतिश्रान्त—त्रि, Much wearied, fatigued or knocked up. अति + श्रम् + क्त

अतिसुरभि—त्रि, Very sweet-smelling. अति × सु × रभ् × इन्

अतिस्पष्ट—त्रि, Very clear अति × स्पश् × क्त

अत्ति—क्रि, 3rd P. S. He eats अद् to eat
2 C. P. अत्ति, अत्तः, अदन्ति &c.

अत्यन्त—त्रि, Much, excessive. अति × अन्त

अत्यन्तसत्य—त्रि, Quite true. अत्यन्त + सत्य

अत्र—अ, Here; in this place.

अथ—अ, After, moreover, then further, now, &c. अर्थ + ड. र is dropped.

अदृष्ट्वा—अ. Without seeing. नञ् × दृश् × क्त्वा

अद्य—अ. To-day, now.

अधः—अ. Down, down—ward. अधर × असि

अधस्तन—त्रि॰ That is below, underneath, or at the bottam. अधस् ट्यु ल्

अधस्तात्—अ. Down, dawnwards. अधर × अस्ताति

अधिकधनिन्—त्रि॰ Very rich. अधिक × धन् × इन्

अधिकार्थ—त्रि॰ Of more use, when adverb For some more use. अधिक + अर्थ

अधीश्वर—त्रि॰ Superior, lord, over-lord. अधि + ईश्वर.

अधुना—अ॰ Now इदम् + अधुना

अधोभाग—पुं॰ Lower part, The bottom अधस् + भाग

अनुग्रहपात्र—न॰ Favourite, one deserving of favour. अनुग्रह + पात्र.

अन्तत:—Lastey, from the end, at the end. अन्त + तस्

अन्तर्धा—धा To disappear. अन्तर, अ॰ with-in × धा to hold अन्तर्दधाति, अन्तरधात् &c.

अन्ध—त्रि॰ Blind. अन्ध + अच्

अन्न—न॰ Corn. अद् + क्त

अन्नकणलोभ—पुं॰ Greediness for graing of corn [अन्न + कण + लोभ + तत्पु॰]

अन्य—त्रि॰ Other, different. [अन् + यक्]

अन्यद्वारलग्न—अ॰ Attached to another door. अन्य + द्वार + लग्न॰ तत्पु॰

अन्यथा—अ॰ Otherwise, [अन्य + थाल्]

अन्येद्यु:—अ॰ Another day. next day. निपात:

अन्विष्य—अ॰ Having sought. अनु + इष् + ल्यप्

अपर—त्रि॰ Other, different. न + पर

अपरशशक पुं, The other hare, अपर + शशक, कर्मधा॰

अपराध—पुं॰, Offence fault. अप + राध + घञ्

अपराधिन्—त्रि॰ One who has committed a Fault or crime. अपराध + इनि

अपरीक्ष्य—अ॰ Without examining. न+परि+ ईक्ष+ल्यप्

अपसर्—धा॰ To fly away to be off. अप+सृ+ अपसरति, अपससार

अपसारित—त्रि, Done out, turned out अप+ सृ+णिच्+क्त

अपहृ—धा. To steal, to take away. अप+हृ अपहरति, अपजहार &c.

अपि—अ॰ even, yet, whether.

अपूप—पुं॰ A cake of flour, meal.

अभिमानिन्—त्रि॰ Proud. arrogant. अभिमान +इनि

अभ्यस्त—त्रि॰ Practised. अभि+अस् to throw +क्त

अमधुर—त्रि॰ Not sweet. नञ्+मधुर

अमृत—न॰ Ambrosia, nectar. नञ्+मृङ्+क्त

अये—अ॰ Oh! Ah! In mild speech.

अयि—अ॰ O? In mild address.

अरि:—पुं॰ enemy

अरे—अ॰ O? Ho? In calling inferiors.

अरोग—त्रि॰ Hale, Healthy. । नञ्+रोग, बहु॰ ।

अर्चितुम्=अ॰ In order to worship or treat.

with respect. । अर्च् + तुमुन् ।

अर्जित + त्रि, Earned, Gained, Acquired. । अर्ज् + त ।

अर्द्ध + पुं, न, Half.

अर्पण + न, To give, to make over, to dedicate.

अलम् + अ, That is all, fit, end, no more.

अल्प + त्रि, Little, short, small.

अल्पाशय + त्रि, Narrow minded. । अल्प + आशय, वहु० ।

अवगम् धा. To know to obtain, अव + गम्. अवगच्छति &c. Passive अवगम्यते &c.

अवलोक्य अ. Having seen. अव + लोक् + ल्यप् ।

अवशिष्ट — त्रि. Remaining; that is left. अव + शिष् + क्त

अश्व पुं, Horse.

अष्टादश त्रि. eighteen. अष्टन् + दशन्

असमर्थ त्रि: Unfit, unable, without power नञ् समर्थ

असम्बद्ध त्रि. Unconnected, unconcerned. नञ् + सम् + बन्ध् + क्त

असि क्रि. Thou art When Noun = a Sword अस्

to be + मि ।

अस्ति क्रि, He is. अस् to be + ति

अस्तु क्रि. Let it be, Be it so. अस् to be + तु

अस्थिखण्ड पुं. न. A piece of bone. अस्थि + खण्ड. तत्पु०

अस्मत्प्रतिवेशिनी—स्त्री. My or our female neighbour. अस्मद् + प्रतिवेशिनी. तत्पु०

अस्मन्मन्दिर न. Our temple. अस्मद् + मन्दिर तत्पु

अस्मि क्रि. I am. [अ० I] अस् to be + मि.

अहम् त्रि. I. Same in all genders. अस्मद Nom. Sing.

अहो अ. Oh? Ah? alas?

आकार्य अ. Having called. आङ् + क्ल + णिच् + ल्यप्

आकृति स्त्री. Appearance. आङ् + कृ + क्तिन्

आकृष्य अ. Having pulled or dragged. आङ् + कृष् + ल्यप्

आगत्य अ. Having come. आङ् + गम् + ल्यप्

आगन्तुम् अ. In order to come. आङ् + गम् + तुमुन्

आग्रह पुं. Egerness, Favour, Seazing Surpassing. आङ् + ग्रह् + अप्

आच्छन्न—त्रि. Covered. आङ्+छद्+क्त

आत्मन्—पुं. Soul, sprit, life, body. आङ्+गम् मनिन्

आदरवचन—न. Word of respect. आदर+वचन. तत्पु०

आदाय—अ. Having taken. आङ्+दा+ल्यप्

आनी—धा. To bring. आङ्+नी.+आनयति &c.

आनीत—त्रि. Brought. आङ्+नी+क्त

आपद्—स्त्री. Calamity. आङ्+पद्+क्विप्

आपन्न—त्रि. Obtained, acquired, afflicted. आङ्+पद्+क्त

आपेदे—क्रि. Not obtained आङ्+पद्+लिट् 3rd P. S.

आभीर—त्रि. A cowherd. आङ्+अभि+ईर्+अच्

आम्र—पुं. The mango tree; न. The mango fruit. अम्+रक्

आम्रफल—न. The mango fruit. आम्र+फल तत्पु

आयात त्रि. Came is come. आङ्+या+क्त

आरब्धवत्—त्रि. Has begun. आङ्×रम्×क्तवत्

आराध्—धा. To worship, to serve, to adore. आङ्×राध्

आरुह्य—अ. Having climbed, mounted or ascended. आङ्×रुह्×ल्यप्

आरूढ़—त्रि. Sitting, upon mounted. आङ्×रुह्×क्त×कर्त्तृ०

आरेभे—क्रि. Began. आङ्×रभ्×लिट् 3rd S. P.

आरोपितवत्—त्रि. Has made to climb or to mount आङ्×रुह्×णिच्×क्तवत्

आलपत्—धा. To talk to converse. आङ्×लप्

आलपत्—त्रि. Talkingor conversing. आङ्×लप्×शतृ

आलाप—पुं० A talk; आङ्×लप×घञ् ।

आलोक्य—अ. Having seen. आङ्×लोक्×ल्यप् ।

आशा—स्त्री. Hope. आङ्×अश्×अच्×टाप् ।

आसन्नमृत्यु—त्रि. About to die. आसन्न×मृत्यु बहु०

आसादनीय—त्रि. To be obtained obtainable. आङ्×सद्×णिच्×अनीय

आसादित्—त्रि. Obtained, got. आङ्×सद्×णिच्×त

आस्वादयत्—त्रि. Testing. [Present P.] आङ्×स्वद्×शतृ

आह+क्रि. Says, ब्रू×लोट् 3rd P. S.

आहार—पुं. Food. आङ्+हृ+घञ् ।

आहूय—अ. Having Called. [आङ्+ह्वे+ल्यप्]

इच्छति—क्रि He wishes or desires. [इष्+लट् 3rd P. S.]=अभिलषति

इतः—अ From this, through this, hence. [इदम्+तसिल्]

इति—अThe end, that is all [इ+क्तिच्]

इयम्—स्त्री This इदम् F. Nom. S.]=एषा

इव—अ Like, as, so.

इष्टदेव—पुं A tutelary deity. [इष्ट+देव कर्मधा]

इष्टदेवता—स्त्री (देवता अजहल्लिङ्ग) (Same as above)

ईदृश—त्रि Like this, such=एतादृश

उक्त—त्रिSaid, told (ब्रू+क्त) [Past Part]=कथित

उक्त्वा—अ Having said (ब्रू-वच् क्त्वा) =कथयित्वा

उच्छिष्ट—त्रिRefuse (adj) Left, rejected. (उत्+शिष्+क्त)

उत्तर—न An answer, a reply. स्त्री The north (उत्+तृ+अप्)

उत्थाप्य—अ Having raised, having lifted. (उत्+स्था+(णिच्+ल्यप्)

उत्पतत्—त्रि Jumping, going up. (press. part.) (उत्+पत्+शतृ =कूर्दमानः

उत्पद्यते—क्रि is produced. (उत्+पद्+लट्

उत्प्लुत्य—अ Having leaped, Having jumped (उत्+प्लु+ल्यप्) (क्त)

उदरस्थ—त्रि Down into the stomach.(उदर+स्था+

उद्वहत्—त्रि Bearing, carrying, (pr. part.)

उद्विग्न—त्रि Filled with anxiety, sorrowful, anxious (उद्×विज×क्त)=विकल

उन्नस—त्रि Having a prominent nose. (उत्+नस)

उन्मुच्य—अ Having released, (उत्×मुच्+णिच्+ल्यप्)

उपदेश—पुं Advice, instruction. (उप+दिश्+घञ्)

उपद्रव—पुं Tyranny, oppression. (उप×द्रु×अच्)

उपविश्य—अ Having sit (उप+विश्+ल्यप्)

उपविष्ट—त्रि Being seated, sitting, sat. (उप×विश्×क्त)=अवस्थित [ल्यप्)

उपवेश्य—अ Having seated (उप+विश्+णिच्+

उपस्थित—त्रि Present (उप+स्था×क्त)

उभ—त्रि Both.=द्वि

उवाच—क्रि (He) said (ब्रू or वच्×लिट्)

एकतः—अ On the one hand, from one, through one side. (एक× तसिल्)

एकत्र—अ in one, together. (एक+त्रल्)

एकदा—अ Once upon a time, on a certain day. (एक+दा)

एकोन—त्रि Short by one. (एक+ऊन)

एकोनविंशशतक—The nineteenth century. (एकोनविंश+शतक)

एतावत्—त्रि So much, so long. (एतद्+वति)

एव—अ Only, certainly, indeed.

एवम्—अ Thus, so, certaiuly = इत्थम्

ओदन—न Boiled rice (उन्द × ल्युट्) = भक्तम्

औषध—न A medicament, a medicinal herb. (औषधि+अण्)

कः—पुं Who ? (from किम् mas)

कश्चित्—अ To any one (चित् & चन are added to किम् when inflected, as, कश्चित्, काश्चित्, कौचन &c) = कमपि

कण्ठ = पुं Throat. (कण्+ठ) or (कठ+अच्) = गलः

कथञ्चन—अ any how. (कथम्+चन) (See कश्चित्

कथम्—अ How ? (किम्+ थमु)

कथयत्—त्रि Saying, narrating, (कथ+शतृ) (Pres part.) = वदत्

कथयित्वा—अ Having said (कथ+क्त्वा)

कथा—स्त्री Story. tale, fable. (कथ × अङ्+टाप्)
कथाकुसुम—न A flower of tales, the title of the book. (कथाकुसुम)
कथित—त्रि Said (past part.) (कथ × क्त) = उक्त
कदा—अ When? (किम्+दा) = कर्हि
कन्दरः—द्वि A cave, a grotto. [क × दृ+अप्]
कपाट—न The leaf, shutter, of fold of a door, [क+पट् × अण्] = अरर
कमल—न A lotus. [कम्+कलच्] = सरोज
कम्बल—पुं A blanket [क+बल्+अच्]
करताड़न—न Clapping. [कर+ताड़न तत्पु]
कर्ण—पुं The ear. [कर्ण+घञ्] [crowd.]
कलकल—पुं A Confused noise, the buzz of a
कल्पयित्वा—अ Having supposod, having arranged, &c. [क्लृप्+णिच्+क्त्वा] = मत्वा
कवि—त्रि learned, wise, a poet. [कु+इन्]
कविकोविदकीर्तित = त्रिPraised by poets and learned [कवि × कोविद+कीर्तित तत्पु]
कश्चित्—अ Some one, somebody. See कश्चित्
कस्मिंश्चित्—अ In a certain, In some.
काक—पुं A crow. = वायस

कान्यकुब्जदेश—पुं The country of Kanouj.

कार्त्तिकिक—पुं Name of the month called. कार्तिक October November.

कार्य्य—न Work, use, consequence. =कर्मन्

कालान्तर—न Another time, some other time [अन्य + कालः । नि म]=समयान्तर

काली—स्त्री Name of a Goddess. =भगवती

कालीमन्दिर—न A temple of Kali [काली + मन्दिर तत्पु]

काष्ठभार—पुं A load of wood for fuel. (काष्ठ + भार तत्पु

किंरूप—त्रि Of what Kind. (किं + रूप. बहु.)

किन्तु—अ. But. = परन्तु

किम्—त्रि. Who ? which ? or what ? also अ. as in किं न पश्यसि ? अथ किम् । &c.

किमपि—अ. Something whatever [किम् and अपि]

कियत्कालम्—क्रि. वि. For aw hile, for sometime, a little, how lolng?&c.[कियत् + काल. बहु.]also त्रि

कीर्तित—त्रि.Praised. [कीर्त्ति + क्त] = वर्णित

कुक्कुर—पुं. A dog. [कुक् + कुर् + क] = शुनक

कुञ्ज—पुं.न. A grove. [कु + जन् + ड]

कुतः—अ. Whence ? why ? [किम् + तसिल्]

कुशलप्रश्नानन्तरम्—न. After enquring into health After the usual enquiry about health [कुशल+प्रश्न+अनन्तर, तत्पु.]

कुशलिन्—त्रि, One in health, healthy, well off. [कुशल+इन्]

कुसुम—न A flower. (कुस्+उमक्)=पुष्प

कूजन—न, Cooing, moaning. [कूज्+ल्युट्]

कूप—पुं A well. [कू+पक्]=अन्धु

कृत—त्रि Done, made, composed, [कृ+क्त]

कोटिशः—अ. In multitude, by millions. (कोटि+शसि.)

कोमलाङ्ग—त्रि Of tender frame or body. [कोमल+अङ्ग, बहु व्रो.]=सुकुमारावयव

कोविद—त्रि, A learned man. [कु+विद्+क]

कौतुकदर्शनविह्वललालस—त्रि, Eager to see the fun [कौतुक+दर्शन+विह्वल+लालसा बहु]

क्रिया—स्त्री Act, action &c. [कृ+श+टाप्]

क्रियेत—क्रि, If it be done. [कृ Passive लिङ्]

क्रीड़त्—त्रि, Playing. [क्रीड्+शतृ]=खेलत्

क्रीतवत्—त्रि, Has bought. [an adjective in use See Rule] [क्री+क्तवत्]

क्रूर—त्रि. Cruel. [कृत् [to cut] + रक्]

क्रोङ्कार—पुं. Crowing, the cry of a crow. [क्रोम + कृ + घञ्]

क्रोडार्पितस्तनन्धय—त्रि, Having a child in the lap. [क्रोड + अर्पित + स्तनन्धय बहु]

क्लेश—पुं Trouble. (क्लिश् + अञ्) = दुःखम्

क्लेशयति—त्रि. Inflicts pain, troubles [क्लिश्यति क्लेशयति, &c] = पीडयति

क्षण—पुं A moment. [क्षण + अच्] = त्रुटि

क्षणमात्रतः—अ. In a moment, in a tride. [क्षण + मात्र + तसिल्]

क्षणिक—त्रि. momentary, short-lived. [क्षण् + ठक्]

क्षति—स्त्रि. A wound, a harm, an interruption. [क्षण + क्तिन्]

क्षम्—धा. To pardon, to be able, to endure. [क्षमते or क्षाम्यति &c]

क्षान्त—त्रि. Excused. (क्षम् + क्त)

क्षिप्—धा. To throw. (क्षिपति or क्षिपते or क्षिप्यति)

क्षीर न. Milk. (घस् + ईरन्]

क्षेत्र—न. A field. (क्षि + ष्ट्रन्)

क्षेत्रप्रान्त—पुं. The furthest end of a field. [क्षेत्र + प्रान्त. तत्पु.]

खट्वा—स्त्री, A bedstead. [खट्ट + क्वन्] = पर्यङ्कः

खण्डनम्—न. Breaking, cutting, proving futile. [खण्ड + ल्युट्]

खल—पुं. A wicked & spitetul man [खल् + अच्]

खलु—अ. Certainly, verily.

खिन्न—त्रि. Sorry, exhausted, wearied [खिद् + क्त]

गच्छत्—त्रि. Going [press part] [गम् + शतृ]

गच्छति—क्रि. (He) Goes. [गच्छति, जगाम, गमिष्यति &c.

गणयित्वा—अ. Having counted. (गण + क्त्वा)

गणेशः—पं The god Ganesa. (गणपति) [गण + ईश, तत्पु]

गणेशमूर्ति—स्त्री. The image of *Gunesa.*

गत—त्रि Gone, reached. (गम् + क्त)

गति—स्त्री. Motion. [गम् + क्तिन्]

गत्वा — अ. Having gone. [गम् + क्त्वा]

गरुड—पुं. The bird-god Garuda. (गरुत् + डी + ड or ग + उडच्)

गर्दभ—पुं. The ass. [गर्द [to sound] + अभच्]

गर्व—पुं. Pride, arrogance. [गर्व [to be proud] + अच्]

गवाक्ष—पुं, A window, an air hole. [गो a ray of light + अक्ष् to spread + घञ्]

गुण—पुं Quality, qualification, merit, worth.

गुणग्राहिन्—त्रि an appreciator of worth,[गुण + ग्रह + णिनि]

गुणिन्—त्रि A possessor of worth or ability. [गुण + इन्]

गृह—न, A house. [गृहि + क गृहं गृहे गृहाणि गृहाः &c] = आलयः

गृहीत—त्रि Taken, obtained, seized.[ग्रह् + क्त]

गृह्णत्—त्रि Taking, seizing. [ग्रह + शतृ]

गेह—पुं A house. [ग + ईह]

गोप—त्रि A herdsman, a cowherd or his wife [गो + प + ड] = गोपाल

गोष्ठी—स्त्री An assembly, a meeting,[गो + ष्ठा + क + ङीष्] = समिति

ग्रस्—धा. To swallow, to devour [ग्रसते,ग्रासयति &c] = कवल 10th c.

ग्रह—पुं Planet, knowledge. [ग्रह् अप्] = खेट

ग्रहण—न Taking, a catch [ग्रह + ल्युट्] = आदानम्

ग्रहीतुम्—अ. In oder to take or to catch. [ग्रह् + तुमन्] = आदातुम्।

ग्राम—पुं A village, a hamlet.(गम् + घञ्) = जनपदम्

ग्रामान्तरम्—न. Another village. [अन्य: + ग्राम: ।]

ग्रामीण—त्रि A villager. (ग्राम + खञ्)

घटिका—स्त्री Twentyfour minutes. (घटी + कन् + टाप्)

घण्टा—स्त्री A bell, (हन् + ट + टाप्)

घण्टानाद—पुं The sound of a bell. (घण्टा + नाद तत्पु)

घोटक—पुं. A horse. [घोट)to srike again) + अच् + कन्] = हय:

घोषित—त्रि. Proclaimed, announced (past part. (घुष् + णिच् + क्त) = व्यक्तीकृत

घ्नन्ति—क्रि (They) kill. (हन्ति हत:, घ्नन्ति &c.

च—अ. And, moreover, beside.

चकित—त्रि Astonished, startled.(चक् (to repel) क्त

चक्र—न Awheel, a realm, a mill. (चक् + रक्)

चञ्चु—पुं or चञ्चू स्त्री A beak (चञ्चु (to go &c.) + उ or ऊ)

चतुर्थांश—पुं A fourth part, a quarter. (चतुर्थ × अंश) = तुरीयभाग

चपेटिका—स्त्री A slap with the open hand (चप् (to go +) अच् = चप (trembling) + इट् = चपेट

the palm of the hand with the finger extended + वुन् = चपेटिका)

चरण पुं A foot. (चर् (to go) + ल्युट्) = पाद:

चरित्र—न. Character, conduct. (चर् + इत्र) = वृत्तम्

चित्त—न. Heart, mind, (चित् + क्त) = चेत:

चिन्त्—धा चु To meditate, to think. (चिन्तयति, चिन्तयामास &c.)

चिन्तयितुम्—अ To contemplate (चिन्त् + तुमुन्)

चिन्ताकारण—न Subject or cause of contemplation or anxiety (चिन्ता + कारण तत्पु)

चिन्ताक्रान्त—त्रि Attacked with anxiety (चिन्ता + आक्रान्त तत्पु)

चिरम्—अ Long, from a long, time, for a long time. = (चिरेण, चिरस्य, चिरात्, चिराय, चिररात्राय,)

चेत्—अ If, (चित् (to think) + विच्)

चेतस्—न Mind, heart (चित् + असुन्)

छदिस्—न. The thatch or roof of a house [छद् [to cover] + इसि]

छित्त्वा—अ Having cut. [छिद् + क्त्वा] = कर्त्तयित्वा

छुरिका—स्त्री A knife = असिधेनुका

छेदनार्थं—त्रि For the purpose of cutting.

जन—पुं A man, a person, (जन् [to be born] अच्) = नर

जन्म—न. Birth, (जन् + मनिन्) = उत्पत्ति

जप्—धा. To repeat to cne's self as in praying. (जपति, जपत: &c.) = रट्

जप—पुं Counting silently the beads of a rosary, mutterring prayers, &c (जप् + अच्)

जपत्—त्रि. Repeating inaudibly. (जप् + शतृ. pres part. = रटत्

जल—न Water. (जल् + अच्)

जलवेग—पुं The velocity of water, (जल + वेग तत्पु.) = तोयौघ

जवनिका—स्त्री A screen of clcth. (जु + युच् + ङीष् + कन् + टाप्) = प्रतिसीरा

जातविश्वास—त्रि. inspired with confidence, (जात + विश्वास, बहु.)

जाल—न. A net, [जल् to compass + अण्]

जीर्ण—त्रि. Old, worn out, digested.(जॄ + क्त)

जीव्—धा. To live. (जीवति, जीवत: &c)

जीव—पुं. Life, a living thing. (जीव् + घञ् or क or अच्)

ज्ञा—धा To know. (जानाति, जानीतः, जानन्ति&c)

ज्ञात—त्रि. Known. [ज्ञा + क्त]

ज्ञातृ. Knowing, wise. [ज्ञा + तृच्]

झटिति—अ. Quickly, soon.

तट—त्रि. Ashore or bank. [तट् + अच्]

तड़ाग—पुं. A pond. [तड् + अच् Irr.]

तत्—अ. Therefore, thence. (तन् [to spread] + क्विप्)

तद्—त्रि. He, she or it.

ततः—अ. Then, thence. [तद् तसिल्]

तत्क्षणम्—न. [Adverb] At that instant. [तत् क्षण. बहु.]

तत्र—अ. There in that. [तद् त्रल्]

तत्रत्य—त्रि. Existing there. [तत्र त्यप्]

तथा—अ. In the same way, so, [तत् थाल्]

तदा—अ. At that time, then, [तद् दा]

तद्विषय—पुं. That subject. [तत् + विषय, कर्म—बहु. त्रि.]

तन्मय—त्रि. Absorbed [in that] [तद् मयट् lost in thought.]

तपस्—न. Austere devotion.

तरुतल—न. Place or spot under a tree. [तरु + तल. तत्पु.]

तर्हि—अ. Then. [तत् + र्हिल्]

ताड़ित—त्रि. Beaten, struck. [तड् + क्त]

तादृश्—वि. Like that. [तत् + दृश् + क्विन्] [with कञ् = तादृश]

तावत्—अ. So long &c [corelative to [यावत्] [तत् + डावत्]

तावत्—त्रि. So many, so much.

तिक्त—त्रि. Bitter, fragrant. [तिज् + क्त]

तिष्ठत्—त्रि. Staying, standing, remaining. [स्था + शतृ. Pr. P.]

तिर्यक्—क्रि. वि. Crookedly.

तु—अ. But, again, further, or, indeed &c.

तुण्ड—न. Mouth, [तुडि + अण्]

तुष्—धा. To be satisfied. [तुष्यति, तुष्यतः, &c.]

तूष्णीम्—अ. Silent, quiet, calmly. [तुष् + नीम्. उ lengthened]

तृषा—स्त्री. Thirst, wish, desire. (तृष् [to, thirst] + क + टाप्. also तृष्णा, तर्ष + बद्)

तोष—पुं. Satisfaction, pleasure. [तुष् + घञ्.]

त्यक्तुम्—अ. To abandon, to leave off, to give up [त्यज् + तुमुन्]

त्यज्—धा. To abandon, to avoid, to leave off. (त्यजति, त्यजतः, त्यजन्ति &c.)

त्याग—पुं. Act of giving up or putting away. (त्यज् + घञ्)

त्वम्—पं. Thou. (Nominatives. s. of युष्मत्)

दंष्ट्रा—स्त्री. A large tooth, a tusk. (दंश् [to bite + ष्ट्रन्)

दक्षिणा—स्त्री. The south, a present or gift upon a sacrificial occasion अ. towards the south or right hand. (दक्ष् + इनन् + टाप्)

दण्ड—पुं. A stick, a staff, pnnishment,

दत्त्वा—अ Having giveu. (दा + क्त्वा)

ददर्श—क्रि. [He] saw. (दृश् [to see] लिट् 3rd P.S.)

दधि—न. Curds. [धा + किन्]

दध्योदनादि—त्रि. Curds, boiled rice and other things. [दधि + ओदन + आदि. बहु.]

दयते—क्रि. [He] is kind. [दय [to be kind. लट् Present. 3rd P. S.]

दया—स्त्री. Kindness. [[दय + अ + टाप्]

दरिद्र—त्रि. Poor, a poor man. [दरिद्रा + अच्]

दर्शन—न. Seeing, sight, appearance. (दृश् + ल्युट्)

दा—धा. To give. [ददाति, दत्तः, ददति &c.]

दाडिमादिक—त्रि. Pomegranate and other fruits. [दाडिम + आदि + क. बहु]

दापयामः—क्रि. We cause to give. (दा + णिच् + लट् 1st P. P. दापयति &c)

दावाग्नि—पुं. A fire in a forest.

दास्यते—क्रि. It will be given. (दा Passive लृट् 3rd P. S.)

दिन—न. A day. (दो [to destroy] + क्तिनन्)

दिनत्रयानन्तर—क्रि वि. After three days. (दिन + त्रय + अनन्तर)

दिश्—स्त्री. A direction, Also (दिश् [to show + क्विनन्)

दीप—पुं. A lamp. [दीप् + क or घञ्]

दुःखहत—त्रि. Afflicted with pain or grief. [दुःख + हत. तत्पु.]

दुःखित—त्रि. Eilled with grief, suffering pain [दुःख—दुःख + ईतच्

दुग्ध—न. Milk. [दुह् (to milk.) + क्त.]

दुग्धदानादि—त्रि. [दुग्ध + दान + आदि. बहु.]

दुग्धादिक—त्रि. Milk and other things. [दुग्ध + आदि + क. बहु.]

दुर्गति—स्त्री. Wretchedness, misery, affliction hell. [दुर् + गम + क्तिन्]

दुर्धर्ष—त्रि. Difficult to approach or assail. (दुर् × धृष् × अच्)

दुर्लभ—त्रि. Rare, scarce. [दुर् × लभ् + खल्]

दुष्ट—त्रि. Wicked cr a wicked one. [दुष् + क्त]

दुष्टहस्त—पुं. The hands or grasp of a wicked one. [दुष्ट × हस्त. तत्पु.]

दुष्प्राप त्रि. Difficult of attaiument, rare. (दुस् × प्र × आप)

दूरचर—त्रि. Going afar. (दूर + चर् × ट)

दूरपर्य्यन्तम्—क्रि. वि. Far and wide. [दूर + पर्य्यन्त]

दूरम्—क्रि. वि. Far. far off.

दूषयति—क्रि. (He) corrupts or blames. [दूष् + णिच् + लट् 3rd P. S.]

दृढ—त्रि. Firm. (दृह् + क्त)

दृश्—धा. To see. (पश्यति. पश्यतः, पश्यन्ति, &c.)

दृष्ट्वा—Having seen.

देव—पुं. A God, a deity. (दिव् + अच्)

देवता—स्त्री. A deity. (दिव् + अच्)

देवनदीतट—त्रि. The Banks of the Ganges. (देवनदी The Ganges + तट, तत्पु.)

देवीद्वारम्—न. The door of the temple of a goddess, (देवी + द्वार, तत्पु.)

देश—पुं. A country, a region. (दिश् + घञ्)

दैवात्—अ. Accidentally.

दोष—पुं. Defect, an object. (दुष् + घञ्)

द्रव्य—A thidg, an object. (द्रु + यत्)

द्रष्टुम्—अ. To see. (दृश् × तुमुन्)

द्राक्षा—स्त्री. A grape. (द्राक्ष् + अ + टाप)

द्राक्षागुच्छ—पुं, A cluster of grapes. (द्राक्षा +

द्वारदेश—पुं. Place near a door. (द्वार + देश. तत्पु.)

द्वि—त्रि. Two.

द्विगुण—त्रि. Twice, two times. [द्वि + गुण]

धन—न. Wealth, money. (धन [to produce] + अच्

धन्य—त्रि Fortunate, well fated. (धन + यत्)

धरातल—न The earth, the surface of the earth, the ground (धरा + तल)

धिक् - अ Fie ! shame. ! (धक् + डिक्)

धूर्त - त्रि Crafty. (धुर्व + तन् Irr.)

धूर्त्तता - स्त्री Knavery, roguery. (धूर्त × तल् + टाप्)

ध्यान - न. Meditation. (ध्या + ल्युट)

ध्यायत् - त्रि. Thinking of, meditating upon. (ध्यै + शतृ.)

न - अ. No, not

नकुल - पुं. An ichneumon. (न + कुल)

नङ्क्ष्यसि - क्रि. Thou wilt perish. (नश् × लृट्) 2nd P. S. = मरिष्यसि

नदी - स्त्री. A river. = तटिनी

नवनवति - स्त्री Ninety-nine.

नवनवतिचक्र - न. A wheel of ninety-nine. (नवनवति + चक्र. तत्पु.)

नहि - अ. No. = नो

नाम - अ. Certainly, possibly, namely.

नामन् - न. Name. = आख्या

नाशित - त्रि. Dastroyed. (नश् + णिच् + त.)

नासिका - स्त्री. Nose (नासा + कन् + टाप्)

निज - त्रि One's Own perpetual.

नितान्त - (क्रि. वि.) Much, excessive (नि + तम् + क्त

निनाय—क्रि. Took away. (नी + लिट्)

निपत्—धा. To fall. [नि + पत्]

निपतित—वि. Fallen, (नि + पत् + क्त)

निपात्य—अ. Having beaten down, having caused to fall or having killed. (नि + पत् + णिच + ल्यप्)

निभृतम्—क्रि. वि. Quickly, privately. (नि + भृ × क्त + सुट्)

निमील्य—अ. Having closed. (नि + मील + ल्यप्)

नियम—पुं. Rula, promise. (नि + यम् + अच्)

निर्झर—पुं. A cascade, (निर् + झृ + अण्)

निर्दिश्—धा. To direct. (निर् + दिश्)

निवृत्—धा. To return. (नि + वृत्. निवर्तते &c.)

निवर्तमान—वि. Returning. (नि + वृत् + शानच्)

निवेदयति—क्रि. (He) requests or presends. . (नि + विद् + णिच् + ति.)

निवेद्यन्ते—क्रि. Are presented or requested. (नि + विद् + Passive लट्)

निश्चित्य—अ. Having ascertained. निर् + चि + ल्यप्)

निस्सारण—न. To cause to come out, to drive out, to extract. (निस् + सृ + णिच् + ल्युट्)

निस्सृत—वि Come forth. (निर् + सृ + क्त)

नीतवत्—त्रि. Took away. (as abj.) (नी+क्तवत्.)

नीर—न. water. (नी+रक्)

नु—अ. A particle used in interrogation.

नूतनीकर्तुम्—अ. To do new. (नूतन+च्वि+कृ+तुमुन्)

नेत्र—न. Eye. (नी+ष्ट्रन्. Irr.)

नैवेद्यादिक—त्रि. Food and so on. (नैवेद्य+आदि—क. बहुव्री.)

पक्वान्न—न. Dressed food. (पक्व+अन्न. कर्मधा)

पक्ष—पुं. Side, wing. (पक्ष्+अच्)

पक्षियुगल—न, A couple of birds, (पक्षि+युगल. तत्पु.)

पक्षियूथसङ्कारेण—पुं. (तृतीया) with a multitude of birds. (पक्षि+यूथ+सङ्कार. तत्पु.)

पक्षिन्—पुं. A bird. (पक्ष+इन्)

पच्—धा. To cook. (पचति &c.)

पञ्चन्—त्रि. Five (always plural.)

पञ्चशती—स्त्री. Five hundred. (पञ्चन्+शत.)(द्विगु.)

पञ्चाशत्—त्रि. Fifty. (पञ्चन्+शत्)

पटह—पुं. A kind of drum. (पट+हा+ड.)

पत्—धा. To fall.=स्खल्

पतित—त्रि. Fallen. [पत् + क्त)

पत्नी—स्त्री. Wife (पति + ङीप्)

पथिक—त्रि. A traveller. (पथिन् + वुन् or ष्कन्)

परश्वस्—अ. The day after tomorrow.

परःसहस्र—त्रि. More than a thousaand. (पर + सहस्र.)

परम्—अ. But, only, alone, aftr, (पृ + अच्)

परमेश्वर—त्रि. God. (परम × ईश्वर—कर्मधा.)

परस्परम्—क्रि. वि. Each other.

परार्थचिन्ताशुद्ध—त्रि. Purified by anxiety for the good of others. (पर + अर्थ + चिन्ता + शुद्ध.)

परावर्तमान—त्रि. Returning. (परा + वृत् + शानच्.)

परिचस्कार—क्रि. Adorned, decorated. (परि + कृ + लिट्. 3rd P. S.)

परितुष्ट—त्रि. Happy, glad. (परि + तुष् + क्त)

परित्यक्त—त्रि. Left, avoided, abandoned. (परि + त्यज् × क्त)

परित्यज्य—अ. Having left. (परि + त्यज् + ल्यप्)

परिधा—धा. To put on. (परि + धा. परिदधाति &c.)

परिमृशत्—त्रि. Touching, rubbing. (परि + मृश् × शतृ.)

परिवृत्—धा. To change, alter &c. (परि × वृत्.)
परिष्कृ—धा. To adorn &c (परि × कृ.)
परोत्कर्ष—पुं. Another's superiority. (पर × उत्कर्ष तत्पु.)
पलायते—क्रि. (He) runs away, flies away. (परा × अयते.)
पश्यत्—वि. Seeing. (दृश् × शतृ.)
पाकपात्र—न. A boiler, cooking utensil. [पाक × पात्र. तत्पु.]
पातयित्वा—अ. Having thrown. [पत् × णिच् × क्त्वा.]
पात्र—न. A vessel, a plate, a cup. [पा × त्रन्]
पाद—पुं. A foot. [पद् × घञ्]
पादचार—पुं. Going on foot. [पाद × चार.]
पादप्रक्षालनादि—वि. Washing the foot and so on (पाद × प्रक्षालन × आदि)
पारितोषिक—न. A reward. (परितोष × ठञ्)
पारितोषिकलोभ—पुं. Covetousness for a reward. [पारितोषिक × लोभ]
पाषाणमय—वि. Made of stone.
पाषाणोद्वहनभृति—स्त्री. Wages of carrying stones [पाषाण × उद्वहन × भृति. तत्पु.]
पिक—हि. The cuckoo, black bird. [पि × कै × क.]

पिण्ड—वि. A lump, heap, body. [पिण्डि × अच्.]
पितृ—पुं. Father. [पा × तृच्]
पिबति—धा. Drinks. [पा × ति]
पिशुन—वि. Cruel, wicked, vile. [पिश × उनन्]
पुत्र—वि. [पुं.] A son [स्त्री] a daughter.
पुनः—अ. Again. = मुहुः
पूज्—धा. To adore, to worship. [पूजयति &c 10th C.)
पूजित—वि. Adored, worshipped. [पूज् × क्त]
पूरयत्—वि. Filling. [पृ × शतृ.]
पूरयति—क्रि Fills up. [पृ + लट् 3rd P. S,)
पूर्ण—वि. Full, filled, complete, all, entire [पृ + क्त. P. P.]
पूर्व—वि. First, former, prior &c. स्त्री the east. [पूर्व × अच्]
पृच्छति—क्रि Asks. [प्रच्छ् × लट् 3rd P. S)
पृथक्—अ. Separately.
पृष्ठ—न. The back. [पृष् × थक]
पोटलिका—स्त्री. A bundle, a packet.
प्रकटीभूय—अ. Having been visibli. [प्रकट × च्वि × भू + ल्यप्]

प्रकार—पुं, Sort. kind. (प्र+कृ+घञ्)

प्रकाशयामास—क्रि. Made clear, communicated. (प्र+काश्+णिङ् 3rd P. S.)

प्रकृति—स्त्री.Nature, subject. (प्र+कृ+क्तिन्.)

प्रक्षिप्य—अ. Having thrown. (प्र+क्षिप्+ल्यप्.)

प्रचलित—वि. Practised. (प्र+चल्+क्त)

प्रजा—स्त्री. Offspring, people subjects. (प्र+जन् ×ड+टाप्.)

प्रणम्—धा. To bow, to salute. (प्र+नम्. प्रणमति&c.)

प्रतिज्ञा—धा. To promise.(प्रति+ज्ञा.प्रतिजानाति&c)

प्रतिदिन—अ. Every day; daily. (प्रति × दिन.)

प्रतिमास—अ. Monthly. (प्रति+मास)

प्रतिरात्रि—अ. Every night. (प्रति+रात्रि.)

प्रत्यह—अ. Every day. (प्रति+अहन्+टच्.)

प्रथम—वि. The first. (प्रथ्+अमच्)

प्रबन्ध—पुं. Management. (प्र+बन्धि+घञ्)

प्रबन्धुम्—अ. To manage. (प्र+बन्धि+तुमुन्.)

प्रभु—त्रि. An owner, a proprietor, a master, able. (प्र+भू × क्विप्.)

प्रमाण—न. Proof, authority. (प्र+मा+ल्युट्.)

प्रयतमान—वि. Trying. (प्र+यत्+शानच्.)

प्रवाह—पुं Stream, flow. (प्र+वह्+घञ्)

प्रविश्य—अ, Having entered (प्र × विश् + ल्यप्)

प्रविष्ट—वि, Entered, gone into, (प्र + विश् + क्त)

प्रवेश्य—अ, Having sent in, having thrown in &c. (प्र + विश् + णिच् + ल्यप्.)

प्रशंसत्—वि, Praising. (प्र + शंस् × शतृ.)

प्रशंसा—स्त्री, Praise, applause, commendation,&c. (प्र + शंस् + अङ् + टाप.)

प्रश्नद्वय—न, A couple of questions. (प्रश्न + द्वय)

प्रसिद्धि—स्त्री, Fame, celebrity. (प्र + सिध् + क्तिन्.)

प्रसीद—क्रि, Be kind, be glad &c, (प्र + सद् + लोट् 3rd. P. S.)

प्राणसंशय—पुं Doubt in living. (प्राण + संशय. तत्पु.)

प्राणायि—क्रि, Has been made or composed. (प्र + नी + Passive लुङ्)

प्रातः—अ, In the morning or morning. (प्र + अत् + अर्.)

प्रान्त—पुं, Edge, margin, border &c.

प्राप्त—वि, Got, riceived &c, (प्र + आप् + क्त.)

प्राप्तुम्—अ, To get, to receive &c, (प्र + आप् + तुमुन्.)

प्राप्नोति—क्रि, Gets, obtains, &c. (प्र + आप् + लट् 3rd P. S.)

प्रार्थ—धा, To request, to beg. (प्र + अर्थ.)

प्राहरत्—क्रि. Beat. &c (प्र × अहरत्.)

प्रिय—वि. A friend. (प्री + क.)

प्रीणयति—क्रि. Pleases. (प्री + लट् 3rd P. S.)

प्रीयते—क्रि. Becomes glad. प्री + लट् 3rd P. S.

प्रोवाच—क्रि. Told. (प्र + उवाच.)

बद्धा—अ. Having bound. (बन्ध् + क्त्वा.)

बन्धन—न. Binding, tying, or a rope for tying. (बन्ध् × ल्युट्)

बल—न. Power, or army. (बल + अच्)

बलवत्—वि. Powerful, strong. (बल् + मतुप्.)

बहु—वि. Much, many, large &c. (बंहि + कु Irr.)

बहुधन—वि. Wealthy, rich. (बहु + धन. बहु.)

बहुवार—क्रि. वि. Several times.

बहुविध—वि. Various or of many sorts. (बहु + विधा. बहु.)

बहुविवादानन्तर—क्रि. वि. After a great or long discussion, (बहु + विवाद + अनन्तर.)

बाढ़म्—अ. Well, very well.

बाल—वि. A child, a boy. (बल् + घञ्.)

बालक—वि. A boy, infant&c (बाल + क)

बालिश—वि. Ignorant. (बालि + शी + ड)

बुद्धि—स्त्री. Intellect, (बुध् + क्तिन्.)

बुद्धिमत्—त्रि. Clever, skilful. (बुद्धि + मतुप्.)

बुभुजे—क्रि. Ate. (भुज् + लिट् 3rd P. S.)

बोधति—क्रि. Knows. बुध् + लट्. 3rd P. S.)

ब्राह्मण पुं. A Hindu of the highest caste. (ब्रह्मन् + अण्)

भक्ति—स्त्री. Service, worship, faith. belief, attachment &c. (भज् × क्तिन्.)

भक्तिमाहात्म्य—न. The greatness or glory of faith. (भक्ति × माहात्म्य. तत्पु.)

भक्ष—धा. To eat, (भक्षयति &c)

भगवत्—त्रि. Respectable, worship-ful &c. (भग × मतुप्)

भगवन्मूर्त्ति—स्त्री. An image of विष्णु. or God. (भगवत् × मूर्ति. तत्पु.)

भग्न—त्रि. Torn, broken &c. (भञ्ज. + क्त.)

भद्र—त्रि. Prosperous, lucky, excellent, pure, pious &c क्रि. च वि. well भदि + रन्)

भय—न. Fear. (भी + अच्)

भयङ्करमुख—त्रि. Fierce-looking; or of fearful

appearance, (भवज्वर + मुख, बहु.)

भयभीत—वि, Afraid. (भय + भीत, तत्पु.)

भर्त्सयित्वा—अ, Having reproved or threatened. (भर्त्स + क्त्वा.)

भल्लूक—पुं. A bear. भल्ल + ऊकञ्.)

भवत्—त्रि, Thou; but used as a respectful term (भा + डवतुप्)

भाग्य—न. Good or ill luck, fortune. (भज × ण्यत्.)

भाग्यबल—न. The force of good or ill luck. (भाग्य × बल, तत्पु.)

भाग्यहीन—वि. Unfortunate, luckless. (भाग्य + हीन.)

भाग्योदय—पुं The rise of (good) fortune. (भाग्य × उदय. तत्पु.)

भाषण—न, Speech, utterance. (भाष् + ल्युट्.)

भीत—वि. Afraid. (भी + क्त.)

भुक्त्वा—अ. Having eaten or enjoyed. (भुज् × क्त्वा.)

भुङ्क्ते—क्रि. (He) eats. [भुज्—लट् 3rd P. S.]

भूयः—क्रि. वि. Again. बहु + ईयसुन्)

भूषण—न. Ornament. [भूष् + युच्]

भृत्य—पुं. A servant, a slave. [भृ × क्यप्]

भृत्यहस्त - पुं. The hand of a servant. [भृत्य × हस्त. तत्पु.]

भेत्तुम्—अ. To break, to tear into pieces. [भिद्+तुमुन्.]=छेत्तुम्।

भो—अ. O ! (in address.)

भोजय—क्रि. Feed. [भुज्+लोट् 2nd P. S.]

भ्रम—पुं. Error, whirling. (भ्रम्×घञ्.)

भ्रमत्—त्रि. Whirling. [भ्रम्×शतृ.]

मञ्जूषा—स्त्री. A basket, a box.

मणिमय—त्रि. Consisting of jewels. [मणि+मयट्]

मति—स्त्री. Talent, intellect. [मन्+क्तिन्]

मत्पूजित—त्रि. Worshipped or honoured by me [अस्मद्×पूजित. तत्पु.]

मत्वा—अ. Having known or thought (मन्+क्त्वा)

मदीय—त्रि. Mine or belonging to me. [मत्+छ]

मदुच्छिष्ट—त्रि. The refuce of my meals. [अस्मद्+उच्छिष्ट. तत्पु.]

मधुर—त्रि. Sweet. [मधु+रा+क]

मनस्—न. Mind. [मन्×असुन्]

मनोरथ—पुं. Wish, disire. [मनस्+रथ.]

मन्त्रिन्—पुं. A counsellor. [मन्त्र+इनि.]

मन्द—त्रि. Slow, dull. [मदि×अच्.]

मन्दिर—न. A temple. [मदि×किरच्.]

मयूर—त्रि. A peacock.

मलिन । त्रि. Dirty. [मल+इनन्.]

मलिनयति—क्रि. Makes dirty.

मसूर—पुं A kind of pulse or lentil

महती—स्त्री. Large, big, great &c.

महाकाली—स्त्री The goddess. महाकाली.

महात्मन्—पुं A great man. [महत्+आत्मन्. बहु.]

महादेव—पुं The God महादेव. [महत्×देव.]

महान्धकार—पुं. Deep dark or gloom.

महापराध—पुं. A great offence [महत्×अपराध. कर्मधा.]

महापराधिन्—त्रि. Guilty af a great offence. [महत्×अपराधिन्.]

महापारितोषिक—न. A great reward.

महामान्य—त्रि. Of great respect, highly esteemed

महामूर्ख—त्रि. Very stupid; a great fool.

महाराज—पुं. Great king, sovereign.

महालाभ—पुं. A great gain.

महाशूद्री—स्त्री. The wife of a cowherd or a woman of that caste. [महत्×शूद्र+ङीप्.]

महिमन्—पुं Greatness, [महत्+इमनिच्.]

मा—अ. (A prohibitive and negative particle,) [Also माङ् final rejected.]

मांसपिण्ड—पुं. न. A lump of flesh. [मांस+पिण्ड. तत्पु.]

मांसरुधिराद्यतिरिक्त—वि. Excepting flesh blood and so on. [मांस+रुधिर×आदि+अतिरिक्त.]

मातृ—स्त्री. Mother.

मादृश—वि. Like myself. [मा for अस्मद् and दृश्×क्विन्, कञ् or क्स=मादृश्, मादृश, or मादृक्ष respectively.)

माधुर्य—न. Sweetness. [मधुर+ष्यञ्]

मानव—पुं. A man. मनु×अण्.]

मानसरोवर—पुं. Name of a lake.

मान्य—वि. Respectable.

मरुत्—पुं. Air, wind.

मार्ग—पुं. A road, a path. [मृग+अण्]

मार्जार—वि. The common cat. [मृज्—आरन्]

माहात्म्य—न. Majesty, greatness. [महात्मन्×ष्यञ्]

मित्र—न. A friend. पुं. The sun.

मिल्—धा. To meet, to be connected &c. [मिलति c. 6th C.)

मिश्रित—वि. Mixed. [मिश्र+क्त.]

मुक्तहस्त—वि. Open-handed, liberal. [मुक्त×हस्त. बहु.]

मुक्ता—स्त्री. A pearl. [मुच् × क्त × टाप्]

मुक्ताफल—न. A pearl.

मुक्तामुष्टि—स्त्री. A handful of pearls.

मुक्तामूल्य—न. Price of a pearl. [मुक्ता + मूल्य. तत्पु.]

मुख—न. Face or mouth,

मुद्रा—स्त्री. A seal, a stamp, a print, coin.

मुद्रानिचय—पुं. A heap of coins or of rupees. (मुद्रा × तत्पु.)

मुद्राझणत्कार—पुं. The ring or sound of coins.

मुनि—पुं. A sage [मन् × इन्.]

मूर्ख—त्रि. Foolish, ignorant, stupid, idiotic

मूर्त्ति—स्त्री. Body, figure, shape, image. [मूर्च्छ् × क्तिन्)

मूर्त्तिमत्—त्रि. Having a body, material ······ [मूर्त्ति × मतुप्]

मूल्य—न. Price. [मूल × यत्.]

मूषक—हि. A mouse, a rat. [मूष् × क + कन्]

मृग—हि. A deer.

मृत्यु—पुं. Death. [मृ + त्युक्.]

मेष—पुं. A ram.

मोदकादि—त्रि. Sweetmeat and other things.

मोदकार्पण—न. A giving of sweetmeat and other things.

यत्—अ. that (a conjunction.)

यत्—त्रि. Who or which. (यः, या and यत् respectively.)

यत्—धा. To try. To exert. (यतते.........)

यतनीय—न. To be exerted or persevered in. (यत्+अनीयर्.)

यत्न—पुं. Effort, exertion. [यत्+नङ्]

यथा—अ. As. [यद्+थाल्]

यथेच्छम्—क्रि. वि. According to wish or desire. [यथा × इच्छा. अव्य.]

यथोक्तलक्षणाक्रान्त—त्रि. Having qualities as described. [यथोक्तलक्षण × आक्रान्त. तत्पु.]

यदा—अ. When (a relative adverb) [यद् × दा.

यव—पुं. Barley. (यु+अप.)

या—धा. To go. [यति.........]

याच्—धा to Request or to beg.

याचस्व—क्रि. Beg, request, pray. [याच्+लोट्, 2nd P. S.]

यापयति—क्रि. Sends. (या+ णिच्+ ति.)

यावत्—वि. and च, as much, as much as. [यत्+ डवतु.]

युक्तिमूल—वि. Reasonable justified by reason. [युक्ति+मूल. बहु]

रजतपीठिका—स्त्री A seat made of silvər. [रजत+पीठिका. तत्पु.]

रट—धा. To utter. [रटति... .....]

रत्नाकर—पुं The ocean ; A jewel-mine [रत्न+ आकर. तत्पु.]

रत्नाष्टक—न. A collection nf eight gems or jewels [the Title of the book.]

रमणीय - त्रि. Beautiful. [रम+अनीयर]

राजन् - पुं. A king (राज्+कनिन्)

राजभृत्य - पुं. A courtier, the servant of a king.

राजसभा - स्त्री. A royal assembly or court.

रात्रि - स्त्री. Night. (रा × त्रिप्.)

रामचन्द्रमन्दिर - न A temple of or dedicated to रामचन्द्र.

रामायणव्याख्या - स्त्री. The expcsition of Ramayana.

रुदित्वा – अ. Having cried or wept. [रुद्+क्त्वा]
रुधिर – न. Blood. [रुध+किरच्]
रुद्ध्वा – अ. Having stopped or opposed......... [रुध्+क्त्वा]
रुरोद – क्रि. [He] went. [रुद्+लिट्. 3rd. P. S.]
रे – अ. (A vocative particle but expressive of contempt or disrespect.]
रोदसी – स्त्री. The earth and the sky above.
रोष – पुं. Anger, wrath. [रुष्×घञ्.)
लक्ष – न. One hundred thousand. [लक्ष×घञ्]
लक्षण – न. Mark, sign, a definition......(लक्ष+ल्युट्.)
लक्षावधि – वि. Up to one hundred thousand.
लग्न – वि. Attached to, joined to, connected with me. [लग्+क्त.]
लङ्घन – न. Fasting, Leaping.........[लघि+ल्युट्]
लब्ध—वि. Obtained, received. [लभ्+क्त.
लभ् – धा. To get, receive.........[लभते-Passive लभ्यते.]
लम्बमान – वि. Hanging. [लम्ब+शानच्]
लवित्र – न. A spade, a small reaping hook or a sickle. [लू+इत्रन्.]

लविचप्रहारसमकालम्—क्रि. वि. Just with the stroke of the spade.

लाभ—पुं. Gain. [लभ् × घञ्.]

लाल or लाड—धा. To wheedle or to coax Causal form of [लल्]

लोभ—पुं. Covetousness. [लुभ + घञ]

वक—पुं. A crane.

वक्षस्—न. The breast.

वक्ष्याव:—क्रि. We two will carry. [वह् × लट् 1st P. D.]

वञ्चक—त्रि. A cheat, a deceiver. [वञ्च + ण्वुल्]

वञ्चन—न. Cheating, Fraud.

वणिक्—पुं. One of the third Hindu tribe, A merchant.

वन—न. A forest.

वर—त्रि. Good.

वराक—त्रि. Foolish, low, vile, pitiable.(वृ + षाकन्

वर्तते—क्रि. (He) exists &c. वृत्—लट्. 3rd P. S.

वर्ष—पुं न. A year. (वृष् × अच्.)

वर्षर्त्तु—पुं The rainy season. (वर्ष × ऋतु.)

वलक्ष—त्रि. White.

वस्त्र—न. Cloth, (वस् + ष्ट्रन्)

वाञ्छ—धा. To want, to desire.

वाद—पुं A discussion. (वद् × घञ्.)

वादयति—क्रि. (He) sounds or plays on. (वद् × णिच् + लट्. 3rd P. S.

वामहस्त—पुं The left hand.

वारं वारम्—क्रि. वि. Again and again, repeatedly.

वार्त्ता—स्त्री. A news, a talk.

वाल्मीकिरामायण—न. The Ramayana of Valmiki

वासस्—न. Cloth.

विक्रीयते—क्रि. It is sold. (वि × क्रि + Passive लट्)

विक्रेतुम्—अ. In order to sell. (वि + क्री + तुमुन्)

विक्रेतृ—त्रि. A seller, one who sells. (वि × क्री + तृन्)

विग्र—त्रि. Noseless. (वि + नासिका.)

विचार—पुं Consideration. (वि + चर् + घञ्.)

विचारित—त्रि. Considered. (वि + चर् + णिच् + क्त.)

विचित्र—त्रि. Of varions colours; wonderfull. curious.

विच्छिद्य—अ. Having cut or separated. (वि + छिद् + ल्यप्.)

विडाल—हि. A cat.

विद्वच्चरणसेविन्—त्रि. One who worships the feet of the learned ; the servant of the learned.

विद्वस्—त्रि. learned man; a scholar. (विद् × शतृ.)

विधातुम्—श्र. In order to do; to perform, (वि+धा × तुमुन्)

विनाशय - क्रि. Kill, destroy. &c. (वि+नश्+णिच् लोट्. 2nd P. S.

विनिहन्—धा. To kill, to destroy. (वि+नि+हन् विनिघ्नन्ति.) &c.

विरुद्ध—त्रि. Opposed. (वि+रुध्+क्त.)

विश्वास—पुं. Belief. (वि+श्वस्+घञ्.)

विसृज्य—श्र. Having left or sent. &c. (वि+सृज् ल्यप्)

विस्मृत्य × श्र. Having forgotten. (वि+स्मृ+ल्यप्)

विष्टा—स्त्री. Dirt, filth, ordure. (वि × स्था × अङ् टाप्)

वृक—पुं. A wolf. (वृक् + क + वृ + कक्)

वृक्ष—पुं. A tree.

वृक्षतल—न. The place under a tree. (वृक्ष × तल. तत्पु.)

वृत्तान्त—पुं. Tiding, rumour, story, tale, &c.

वृद्ध— त्रि. Old. (वृध + क्त.)

वृद्धमूषक—पुं. An old mouse. (कर्मधा)

वेद—पुं. Veda, the Scriptures of the Hindus, विद्+घञ्.)

वेष्टयित्वा—श्र. Having bound roune or surround-

ed. (वेष्ट × णिच् + क्त)

वैक्रम—त्रि. Belonging to Vikrama.

वोढुम्—अ. In order to bear or carry,

व्यतीत—त्रि. Past, gone. (वि + अति + इण् + क्त)

व्यथा—स्त्री. Pain, distress. (व्यथ् + अङ् × टाप्.)

व्यय—पुं. Expenditure.

व्यर्थ—त्रि. Useless.

व्यवहरणीय—त्रि. To be used.(वि × अव × हृ + अनीयर

व्याध—पुं. A hunter.

व्यापाद्यमान—त्रि. In the state of being killed.

व्यापारार्थिन्—त्रि. The seekrer of a practice or occupation. [व्यापार + अर्थिन्)

व्याप्त—त्रि. Pervaded, oceuied &c, (वि + आप् + क्त.)

शक्—धा. To be able. (शक्नोति. शक्नुत: &c.

शक्तु—न. The powder of fried barley &c.

शङ्खिनी—स्त्री. A small shell,

शत—न. A hundred.

शतसङ्ख्या + स्त्री. The number hundred.

शत्रु—पुं. An enemy, a foe. (शद् + त्रुन्)

शत्रुपुत्र—पुं. The son of an enemy. (तत्पु.)

शनैः—अ. Slowly, tardily.

शब्द:—पुं. Sound, voice, word.

शब्दायमान—न. Sounding, crying. (शब्द + क्यङ् + शानच्.)

शमयित्वा—अ. Having appeased or pacified.

शम्बूका—स्त्री. A bivalve shell; a conch shell.

शरीर—न. The body. (शृ + ईरन्)

शशक—पुं. A hare.

शशाक—क्रि. Could. (शक् + लिट्. 3rd P. S.)

शष्कुली—स्त्री. A kind of cake-food.

शाखा—स्त्री. A branch or branch of a tree.

शाखाग्र—न. The point or tip of a branch. (शाखा + अग्र. तत्पु.,)

शान्त—त्रि. Pacified, tranquil. (शम् + क्त.)

शालिचणकमसूरनीवारादिकण—पुं A grain of rice Chana, *pulse*, or any other species of corn.

शिक्षयितुम्—अ. In order to teach.

शिक्षा—स्त्री. Instruction. (शिक्ष + अङ् + टाप्.)

शिक्षित—त्रि. Instructed, taught. (शिक्ष + क्त.)

शिखर—पुं. न. A peak or top.

शिखरस्थ—त्रि. Situated on the top.

शिरस्—न. The head.

शिरश्छेद—पुं. The cutting of head, beheading. (शिरस् + छेद. तत्पु..)

शिव—पुं. The God Siva.

शुक—त्रि. A parrot.
शुभ—न. Happy, happiness, well, well-being.
शुनक—पुं. A dog.
शृगाल—त्रि. A jackal.
शोक—पुं. Sorrow, grief (शुच्+घञ्.)
शोकाविष्ट—त्रि. Sorry, over come with sorrow. (शोक × आविष्ट, तत्पु.)
शोणित—न. Blood.
शोषयति—क्रि. (He) leaves.
श्यामाक—पुं. A kind of grain. (Hindi सांवां)
श्रम—पुं Toil, Exertion. (श्रम्+अच्.)
श्रमदक्षिणा—स्त्री. The reward of toil. (श्रम+दक्षिणा. तत्पु.)
श्रीरामचन्द्र—पुं. The son of Dasaratha.
श्रुत—त्रि. Heard. (श्रु × क्त.)
श्रुत्वा+अ. Having heard, (श्रु+क्त्वा.)
श्रूयताम्—क्रि. Let it be heard. (श्रु+Passive लोट. 3rd P. S.)
श्रेष्ठिन्—त्रि. A banker.
श्रोतृ—त्रि. Hearer.
श्वस्—अ. Tomorrow.
संशय—पुं. Doubt.
सगर्जन—त्रि. With a roar. (सह × गर्जन. बहु.)

सङ्कलित—त्रि. Heaped, piled, compiled. [सम्+कल्+क्त.]

सङ्ग—पुं. Association, company.

सच्छिद्र—त्रि. With a hole. (सह+छिद्र.बहु.)

सञ्चर—धा. To walk, to go &c. (सम्+चर्)

सततम्—अ. Always.

सत्य—त्रि. True (न.) Truth. (सत्+यत्)

सदा—अ. Always (सर्व+दा)

सदाचार—पुं. Good conduct. (सत्+आचार कर्म. or बहु.)

सन्देश—पुं. A message, tidings, information. (सम्+दिश्+घञ्.)

सन्देह—पुं. Doubt. (सम्+दिह्+घञ्)

सपदि—अ. Instantly, quickly.

सप्तदश—त्रि. Seventeen. [Always plural. (Declined alike for all the genders.)

सफलयति—क्रि. (He) makes fruitful. [Nominal verb.]

सभा—स्त्री. An assembly, a meeting. (सह+भा+अङ्+टाप्.)

समयान्तर—न. Another time.

समागम्—धा. To Arrive, to approach (सम्+आङ् गम्.)

समापित—त्रि. Finished. (सम्+आप्+णिच् क्त.

समाप्ति—स्त्री. The end. (सम्+आप्+क्तिन्+.)

समाया—धा. To come. (सम्+आङ्+या. स. मायाति &c.)

समाहूत—त्रि. Called, Invited. (सम्+आङ् ह्वे+ क्त. P. P.)

समीप—त्रि. Near at hand.

समुदेति—क्रि. Rises. सम् × उत्+इण+लट्.)

समुद्र—पुं. Sea, the ocean. (सम्+उन्दि+रक्) or sealed. (सह+मुद्रा. बहु.)

समुद्रतट—त्रि. Asea-shore.

समृद्धि—स्त्री. Increase, Prosperity. (सम्+ऋध्+ क्तिन्.)

सम्पत्—स्त्री. Prosperity, success, increase &c. (सम्+पद्+क्विप्.)

सम्भाव्यते—क्रि. (It) is possible. (सम् × भू+णिच्+ Passive लट्)

सर्व—त्रि. Every one, all.

सर्वतोषण—न. To please every one. सर्व+तोषण. तत्पु.)

सर्वशास्त्रपारग—त्रि. Learned or well-versed in all the Shastras

सह—अ. With, together with.

सह—धा. To endure, to suffer, to be patient to be content. (सहते &c)

सहचर्—त्रि. Companion. (सह+चर्+टच्.)

सहस्र—न. A thousand.

सादर—त्रि. With respect, respectfully.

साधयति—(He) makes.

सानन्द—त्रि. With pleasure. (सह+आनन्द.)

सामग्री—स्त्री. Apparatus, instrument, stock &c.

सायंसमय—पुं. The Evening time.

सारस—पुं A Crane. त्रि. Belonging to a pond. (सरस्+षण्)

सारिका—स्त्री. A kind of talking bird. (मैना इति ख्याता,)

साष्टाङ्ग—त्रि. With the body, stretched on the ground (in prostration) (सह×अष्टन्+अङ्ग, बहु,

सिंहासन—न. Throne, the royal seat (सिंह+आसन.)

सुन्दर—त्रि. Beautiful, pretty.

सुबहुल—त्रि. Much, many &c, (सु+बहु+ला+क.

सुभग—त्रि. Good.

सुमधुर—त्रि. Very sweet.

सुरभि—त्रि. Fragrant, sweet-smelling.

सुवर्ण—न. Gold.

सुवर्णनूपुर—न. A gold ornament for the toes and the feet. सुवर्ण + नूपुर.)

सुस्वर—त्रि. A sweet or melodious voice.

सूप—पुं. Sauce, condiment.

सेव—धा. To serve, togratify by service. (सेवते &c.)

सोढ्वा—अ. Having suffered. (सह् + क्त्वा,) [सहित्वा, इत्यपि]

सोत्फालम्—क्रि. वि. With a jump, (सह + उत्फाल)

सोपान—न. Stairs, steps, a staircase.

सौध—पुं न. A mansion, [सुधा + अण्.]

स्था—धा. To stay, stop, stand, [तिष्ठति &c.]

स्थान—न. A place. [स्था + ल्युट्.]

स्थापयति—क्रि. [He] places. [स्था + णिच् + लट्]

स्थापयित्वा—अ. Having placed.

स्थालिका—स्त्री. A pot or boiler, a dish.

स्थेय—न. To be stopped.

स्नेह—पुं. Affection. [स्निह् × घञ्.]

स्पष्ट—त्रि. Clear, evident, manifest.

स्फुटित—त्रि. Budded, blown; broken, burst.

स्म—अ. An expletive (a particle which added to verbs in the present tense gives them a past signification.)

स्मरत्—त्रि. Remembering. [स्मृ + शतृ.]

स्मित्वा—अ. Having smiled.

स्वग्राम—पुं. One's own village. [स्व × ग्राम]

स्वचञ्चु—स्त्री. Its own bill or beak.

स्वभाव—पुं. Nature, disposition. [स्व + भाव.]

स्वभोजनपर्य्याप्त—त्रि. Adapted for one's food.

स्वमूर्ति—स्त्री. One's own form or image.

स्वयम्—अ. Self, spontaneously, of one's own accord.

स्वल्प—त्रि. A little very little.

स्वबिल—न. Its own hole.

स्वशिरस्—न. Its own head.

स्वसौकर्य्य—न. One's own convenience.

स्वागत—न. Welcome. [सु + आगत.]

स्वार्थदूषितचित्त—One whose heart is spoiled with selfishness.

स्वीकृत—त्रि. Granted, allowed.

स्वीकृत्य—अ. Having granted. [स्व + च्वि × कृ + ल्यप्]

स्वेदाक्लिन्न—त्रि. Filled with sweat, perspiring all over.

हंस—पुं. A gander.

हंसलक्षण—न. The characteristic marks of a

goose, हंस+आख्या, तत्पु.]

हंसाख्य -त्रि, Bearing the name Hans, called Hansa.

हत - त्रि. Killed, slain. [हन्×क्त.]

हत्या - स्त्री. Killing or the sin of killing.

हनूमत् = पुं. Name of the monkey God, son of अञ्जनी--[हनू jaw+मतुप्.]

हन्तव्य - त्रि. To be killed. [हन्+तव्य]

हय - पुं. A horse. [हय् or हि+अच्.]

हयपृष्ठ—न. The back of a horse. [हय+पृष्ठ, तत्पु.]

हर्षशोकसमन्वित - त्रि. Consisting of joy and sorrow. [तत्पु,]

हस् - धा. To laugh [हसति &c]

हस्त - पुं. A hand. = कर

हा - अ. Alas! [हा+क्विप्. = अहह,

हालिक - त्रि. A ploughman. [हल+ठञ्]

हास्य न. A Laugh, a joke [हस्×ण्यत्]

हृत् - न. The Heart, the mind. [हृ - क्विप्.]

हृतहृदय - त्रि. One whose heart is taken away or robbed.

हृदय - न. The Heart the thinking faculty.

इति ।

मिथिलादेशान्तर्गतभौरग्रामनिवासिना झोपाह्वश्रीपण्डितमहेशशर्मणा कथाकुसुम-ग्रन्थमालोक्यातिप्रसन्नेन प्रतिकथं निबद्धाः कथाकुसुमस्य च रचयित्रे समर्पिताः श्लोकाः।

—:+:—

कश्चिद् ग्रामीण एकं पथि विनिपतितं प्राप मुक्ताफलं तद्हस्तेनादाय हृष्टा मम किल यवकाः सन्ति यच्चेप्रभूताः। एकेनानेन किं स्यादिति मनसि विचार्याक्षिपच्च प्रतस्थे नाज्ञा। जानन्ति विज्ञान् पणमिव खलभृज्ज्ञातु मुक्ताफलानाम् ॥ १ ॥ द्वावैरावेष्ट्यमानात्कथमपि निरगात्काननाद्वीक्ष्य वह्निं प्रेद्धं धावन् मृगः कोऽप्यधिगतपुरुभीरापतद् व्याधजाले। तस्मान्निःसृत्य दैवादटनपटुरवि प्राविशद् भग्नगर्तं निःसृत्यातोऽपि कूपेऽपतदिति विपदो भाग्यहीनान् ग्रसन्ते ॥ २॥ कस्याश्चिच्छैवलिन्याः पतितमयरयेणोह्यमाणं प्रवाहे भल्लूकं मन्वलं कोऽप्यटिततटभटो मन्यमानः पपात। गला धृत्वा धृतोऽसावपि कथमपि तं मुञ्चमानो न मुक्तः प्राणं तत्याज लोभाद् द्विषदुदवसितो मृत्यवे दुष्टसङ्गः ॥ ३ ॥

दंष्ट्राविष्टास्थिखण्डं गमय बहिरिति प्रार्थितो नीलकण्ठो ह्रेच्छामीष्टं वृकेण व्यरचयदनु तत् तर्जितो याचमानः। शीर्षं वक्त्रान्तरालात्कुशलि निवहते मूर्ख किन्नोऽधिकं स्यात् प्रत्यायातैरवाप्तिर्भवति शुभतमा दुर्जनागारमानाम् ॥ ४ ॥

द्राक्षागुच्छं क्वचिदपि वने लम्बमानं समीक्ष्य भोक्तुं यत्नैर्यैदि न लभते सोत्पतन्तीऽशृगाली । प्रत्यायान्ती वद सखि रसं द्राक्षमेवन्तु पृष्टा, तिक्तं प्रोचे कलयति न तद्दूषयत्येव मूर्खः ॥ ५ ॥

कश्चिद् वृद्धोऽतिदीनो निजशिरसि समिद्भारमादाय गच्छन्, मृत्युं पश्यामि न स्वं क्वचिदिति बहुधाख्यद्वि-षण्णो निषण्णः । आयाते तत्र मृत्यौ भयशिथिलवपुर्भार-मेवाथ वव्रे सत्यं प्राणान्तपीडास्वपि विनिपततो दुस्त्य-जा जीवनाशा ॥ ६ ॥

कश्चित् कंचित् विहगमनिशं पालितं स्वर्णसूयं हत्वा-ऽशेषं कनकमुदराल्लब्ध, कामो न चाप । भूयोऽप्यायं विहितकदितो मूर्छितो निष्पपात प्रायस्तृष्णा परमम-हती संपदां नाशयित्री ॥ ७ ॥

मार्गं रुद्ध्वा सगर्वकमपि गतभयं गर्द्दभं कोऽपि पान्थो दृष्ट्वा संयोज्य हस्तौ विरचितविनतिः सादरं संबभाषे ॥ आयाहीनं मदर्थं त्यजमयि च गते स्थास्यसि त्वंयथेच्छं नाश्नो षोद्दण्डितः सन् सपदि विचलितो दण्डएवास्ति मूर्खः॥८॥

किं किं देवसरोवरे वद वकैः पृष्टो मरालोऽब्रवीत् सोपानं मणिनिर्मितं सकमलं पीयूषकल्पं पयः । शैवालं किमु नास्ति नेति कथितो हीहीति चक्रे बको मूर्खो दोषगुणो विनिन्दति हसत्युच्चैरदोषान् सतः ॥ ९ ॥

कस्याप्याम्रफले मनश्चिरमगात् सप्राप्य तत्राभवत् कुत्राप्येष रसस्तदीयमनघं माधुर्यमाचिन्तयन् । पृष्टो·

हे दग्धपक्ष भोः कति भवन्त्यास्राणि चर्मेन्दुकान्याहान्तः करणस्थितं वहिरटव्यं वापि गोपायितम् ॥ १० ॥

मेषं कोऽपि भरे पिवन्तमवदद्वारि च्युतन्ते मुखादायातीति वृको नचैवमुरणोऽघोऽस्मीति वर्षाल्पुरा । मावोचो वृक रे न मे जनिरभूत्तातस्त्ववोचाऽग्रहीत् कश्चिद्दोषमथन्तमप्यथ वदन्दीनं खलो बाधते ॥ ११ ॥

घण्टामाला सुबद्धा भवतु च कथमप्योतुकण्ठे निनादं श्रुत्वा गच्छाम गेहं विलमिति कथयत्स्वाखुषु प्रत्यवोचत् । वृद्धोऽदः कोविदध्यात्कथमिति च कदाऽऽकर्ण्य तूष्णीं बभूवुर्यत्कर्तुं नैव शक्यं कथमपि बहुधाऽलं विचारेण तस्मिन् ॥ १२ ॥

शाखायामात्तमांसं काममपि च करटं वीक्ष्य कश्चिच्छृगालो धौर्त्यं नावोचदुच्चैरिति सुभगखगो नेदृशोऽदर्शि कश्चित् । धन्यः श्रोष्यामि वाचं कथमथ गुरुतान्धो बभाषेऽपतत्तन्मांसं संगृह्य सोऽगाद् भवति च नितरां सर्वथान्धः सगर्वः ॥१३॥

पण्याजीवस्तु कश्चित् क्वचिदपि नगरे यत्र विप्राः समग्रा व्यग्रोऽभूत्तत्र गत्वा गरुड इति वचस्तर्ज्जितस्तालिकाभिः । तत्रत्यैरेव सर्वैरथ स कथमपि स्वां च चिच्छेद नासां दुष्टाः स्वैरेव दोषैरधिगतसविधान्योजयन्त्येव साधून् ॥ १४ ॥

प्राज्ञो बहुभिर्हठैर्नृपतिना मूर्खः पिता मन्त्रिणः पृष्टोऽयं कुशलं पुनर्न किमपि प्रोवाच राज्ञा ततः । प्रोक्तं किं करणीयमत्र मिलनेऽमात्योऽवदत् सादरं तूष्णीं स्थेय मज्ञोऽसमाजसमितौ तूष्णीकता शस्यते ॥ १५ ॥

गतावद्रिं दीनावुपरि तदधम्मादिति भिदा सतीरेकैने-
ज्याकलितपरितुष्टात्पशुपते: । वरो वव्रे सूपौदनमथ
न चान्येन किमपि व्रजाभाषि प्रायो भवति नहि दीने-
ऽधिकमति: ॥ १६ ॥

दास्यत्येषैव किन्तु द्विगुणमपि समग्रं परेभ्योऽभ्यदीर्यत्
प्रत्तां जग्राह कश्चित्तु जलनिधिना शङ्खिनीं कोऽपिभिक्षु।
चिन्ताक्रान्त: स्ववित्तद्विगुणमितरगं वीक्ष्य भिन्नैकचक्षुर्भूत्वा
चक्रेऽक्षियुग्मोज्झितमितरजनं दुर्जनोऽन्यापदर्थी ॥ १७ ॥

कश्चिद् धूर्त्तो नकुलतनयं भोजयंश्छद्मरीत्या देवो, भुङ्क्ते
मयि कृतदयो घोषयामास भूमौ । राज्ञाक्षिप्त: क्षणमथ
हरिं प्रार्थयामास भक्त्या तुष्टो देव: सपदि बुभुजे प्रेम
सत्यं प्रशस्यम् ॥ १८ ॥

रामेणाभाषि वातात्मज इति दशकं दापयास्मै शतानां
श्रुत्वा कश्चित्तदर्द्धं ददपरदिने यत्तवस्यान्ममैतत् । कङ्गो
काय्यमिनामन्न च यदि हनुमच्छीर्षसंन्यस्तहस्तो बद्धोऽभूत्
पूर्णदानावधि विततत्वषो हीयतेऽर्थैकदृष्टि: ॥ १९ ॥

कश्चिच्चलेष्टदेवीं किल निजरमणीं पूजयन् प्राप काञ्चित्
मूर्त्तिं लम्बोदरीयां तदधिकबलिनं मूषकं तद्भुजं च ।
ध्यानं संसेवमान: पुनरपि रमणीं स्वां च तत्ताडयिन्नीमान
न्नीतीव मूर्ख: कलयति न मतिं स्वल्पमात्रोपदेशै: ॥२०॥

सम्प्राप्यैधोऽररेण व्यरचयदतिथिप्रीतिमान् कोऽपि देव्या
नव्यं तत्कर्तुमिच्छु:, परमररथ च्छेत्तु,काम: खलोऽगात् ।
देवी तं पातयित्वा बहुबलिविलसन्मन्दिरं प्राप तस्मात्

व्यापारं यः परार्थेऽधममपि कुरुते तत्र तुष्यन्ति देवाः ॥२१॥

कश्चिल्लक्षमुद्रीयं प्रच्छतु शुकं विद्वांसमूचेऽत्र कः सन्दे-
हस्त्वितिमात्रशिक्षितशुकः पृष्टस्तदेवाऽब्रवीत्। तावन्-
मात्रकृतप्रतीतिधनिना क्रीतो गृहीत्वा पणं सोऽगादेष
करोति हन्त परतो भूयः परीक्ष्याश्रयेत् ॥ २२ ॥

प्रभूतं भुञ्जानो नवनवतिमुद्रामधिगतस्तथा नाक्ति
प्रायो वसनमपिधत्ते न विमलम्। अयं कान्ते क्रूरो नव-
नवतिचक्रस्य महिमा यदा लाभस्तस्मादवतरति लोभः
शतमुखः ॥ २३ ॥

श्रुत्वा हंसप्रशंसां कृतरुचिरवनीजानिरेकः स्वभृत्या-
नाहूयातिप्रयत्नैर्दिशि दिशि गमयामास हंसाय नाप्तः।
साधोराराधितस्याखिलखगनिचये तोषिते चोपदेशाद-
न्यैरासादितसत्वज्ञितकृतमतिकस्तोषयेत् सर्वजन्तून् ॥२४॥

विक्रेतुं कोऽपि गच्छन् हयसुत ससुतो धिक्कृतः
कामिनीभिः पद्भ्यां यातो हयेऽपीत्यतिभर्त्सित जरन्ना
करोद्वाश्वमेवम्। आश्लिष्टः स्थापयित्वा सुतमपि च पुन-
र्न्यक्कृतो यौगपद्ये वाहोत्तोलेऽपि सर्वैरहह विहसितः
सर्वतोषो दुरूहः ॥ २५ ॥

इति।

व्यासग्रन्थमाला ।

[लेखक—पण्डित अम्बिकादत्तव्यासजी]

इसमें श्री व्यासजीकृत तथा अन्य अच्छे २ लेखकों के लिखे हुये ग्रन्थ प्रकाशित हुआ करते हैं। बहुत दिनों से लोग इसके लिये चातक की भांति वाट जोह रहते थे पर अब यह सामने उपस्थित है। वर्ष के १२ अंको का मूल्य २) मात्र—अवसर हाथ से न जाने दीदिये।

वीराचरित्रमाला ।

स्त्रिओं तथा बालिकाओं के लिये यह अपूर्व वस्तु है। इसमें स्त्रियों का आत्मसमर्पण, वीरता, धीरता और उनकी आश्चर्य जनक घटनाओं से पूर्ण चरित्र रहा करते हैं। प्रति अंक -) वार्षिक १॥)

शतरंज के शौकीनो। आइये !!

आपके लिये शतरंज की किताबें मौजूद हैं। शतरंज-चातुरी ॥) शतरञ्जशिक्षक १ला भाग -) शतरञ्ज की गोटियां =)॥, ।), ॥), १)

बिसात)॥, -), ।) ॥) १)

सबों के मंगाने का पता—

व्यासकम्पनी—१४ मानमन्दिर—काशी—

Printed by S.D. Bajpeyi at B.J.P. for Publisher.